

Een natie voorbereid op het 'Rode Gevaar'

De vijandbeelden jegens de Sovjet-Unie binnen de Nederlandse stay-behind organisaties ten tijde van de Koude Oorlog

Naam: Yvar Veltmaat
Studentnummer: S4348850
Opleiding: Geschiedenis - Master Politiek & Parlement
Radboud Universiteit Nijmegen
Vak: Masterscriptie Politiek & Parlement
Begeleider: Dr. J. Gijsenbergh
Datum: 21-12-2018

Inhoudsopgave

Inleiding	1
Sabotagemissies en ontsnappingslijnen Organisatie, doelstelling en structuur van de stay-behind organisaties	10
‘Absoluut meedogenloos, Slavisch en al 35 jaar doorkneed in de conspiratie’ De vijandbeelden jegens de Sovjet-Unie in de periode 1946-1962	14
‘Geen kwestie meer van weken maar van jaren’ De vijandbeelden jegens de Sovjet-Unie in de periode 1962-1992	20
Conclusie	26
Bibliografie	29

Inleiding

Het Nederlands verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog is alom bekend bij het Nederlandse volk. Dit verzet legde zich toe op het bestrijden van de Duitse bezetter door middel van bijvoorbeeld sabotage, wapensmokkel en inlichtingenwinning.¹ Hoewel het verzet na de oorlog niet meer nodig bleek te zijn hielden deze verzetspraktijken niet voor iedereen op aangezien een nieuw gevaar op de loer lag, namelijk de communistische Sovjet-Unie. Menig verzetsstrijder was hierom van mening dat de kunde en ervaring die in de Tweede Wereldoorlog was opgedaan niet verloren mocht gaan. Enkele verzetslieden hebben hun werk hierom in andere vorm en intensiteit dan in de Tweede Wereldoorlog doorgezet.² Een daarvan was oud-verzetsleider Henk Veeneklaas, die vond dat de kans op een Sovjetinvasie reëel was en dat de opgedane ervaring hierom bewaard moest blijven. Hij legde zijn ideeën voor aan prins Bernhard, toenmalig Bevelhebber der Nederlandse Strijdkrachten, en Louis Einthoven, de nieuwe leidinggevende van het in 1946 opgerichte Bureau Nationale Veiligheid (BNV). Beiden reageerden positief en gaven Veeneklaas en zijn medewerkers toestemming om deze ideeën in de praktijk te brengen.³

Dit was het begin van een zogeheten *stay-behind* organisatie. Deze organisaties werden in heel West-Europa na de Tweede Wereldoorlog opgezet en hadden als doel de natie op meer georganiseerde en professionele wijze dan in de Tweede Wereldoorlog voor te bereiden op een mogelijke bezetting van een vreemde mogendheid, in dit geval de Sovjet-Unie. Nederland kende in totaal twee *stay-behind* organisaties, genaamd diensten Operatiën en Inlichtingen (O&I).⁴ Deze organisaties zullen centraal staan in deze scriptie, waarbij onderzoek wordt gedaan naar de aard van de door hen gehanteerde vijandbeelden ten opzichte van de Sovjet-Unie en welke ontwikkeling hierin zat gedurende de Koude Oorlog. Vijandbeelden, of dreigingspercepties, zijn discoursen die een individu, organisatie of ontwikkeling als bedreigend neerzetten.⁵ Door de vijandbeelden binnen de *stay-behind* organisaties te onderzoeken wordt naast inkijk in de aard van de *stay-behind* organisaties zelf ook meer duidelijkheid over het Nederlandse anticommunisme in de Nederlandse politiek gegeven. De *stay-behind* organisaties werden immers ondersteund en gecoördineerd door de Nederlandse regeringen.

Zowel de *stay-behind* organisaties als vijandbeelden jegens de Sovjet-Unie staan in het teken van de Koude Oorlog en het anticommunisme in Nederland. Anticommunisme is de politieke grondhouding die zich richt tegen de communistische ideologie en tegen de politiek die uit naam van deze ideologie wordt bedreven. De angst voor het communisme was al aanwezig tijdens de Tweede Wereldoorlog, ondanks het feit dat de Sovjet-Unie een bondgenoot was in de strijd tegen Nazi-Duitsland en dat veel Nederlandse verzetsstrijders communistisch waren. Zowel de Nederlandse regering als niet-communistische verzetslieden waren vooral bang dat de communisten de macht zouden grijpen in de zogeheten transitieperiode, de chaotische periode waarin Nederland bevrijd werd van de Duitsers en het Nederlandse gezag moest worden hersteld. Deze angst werd versterkt door het feit dat de Nederlandse communisten aan het eind van de Tweede Wereldoorlog goed georganiseerd en bewapend waren en dat de communisten in België in november 1944 een coup trachtten te plegen.⁶

¹ Constant Hijzen, *Vijandbeelden: De veiligheidsdiensten en de democratie, 1912-1992* (Amsterdam 2016), 91.

² Hijzen, *Vijandbeelden*, 92.

³ Dick Engelen, *De Nederlandse stay-behind organisatie in de Koude Oorlog (1945-2002). Een institutioneel onderzoek (PIVOT-rapport)* (Den Haag 2005), 25.

⁴ Daniele Ganser, *NATO's secret armies: Operation Gladio and Terrorism in Western Europe* (Londen-New York 2005), 1-2.

⁵ Hijzen, *Vijandbeelden*, 29-30.

⁶ Constant Hijzen, 'The Perpetual Adversary. How Dutch Security Services Perceived Communism (1918-1989)', *Historical Social Research* 38:1 (2013) 166-199, aldaar 180-181.

Na de Tweede Wereldoorlog ging de communismebestrijding in Nederland actief van start. Het Bureau Nationale Veiligheid (BNV) zag het communisme als de voornaamste dreiging voor Nederland en onderscheidde hierin een extern en intern element. Extern zag men de dreiging in de groeiende macht van de communistische Sovjet-Unie en haar agressieve expansionisme, intern zag men die dreiging in de binnenlandse communisten die de communistische revolutie in Nederland tot stand wouden brengen.⁷ Dit dreigingsperspectief is ook te zien in het buitenlandse beleid van Nederland vlak na de Tweede Wereldoorlog. Een van de redenen dat Nederland welwillend de Amerikaanse hegemonie en Atlantische aaneensluiting aanvaardde is namelijk de dreiging die ze voelde vanuit de Sovjet-Unie. Deze werd versterkt door de grimmige en repressieve wijze waarop de Sovjet-Unie de macht overnam in Oost-Europa vlak na de Tweede Wereldoorlog.⁸

Gezien deze opkomst van een nieuwe vijand en de mogelijkheid van een conflict met de Sovjet-Unie lijkt dit anticommunisme en de voortzetting van de besproken verzetsactiviteiten een belangrijk fenomeen. Toch is dit Nederlands beleid ten opzichte van de Sovjet-Unie en het communisme bij veel Nederlanders niet erg bekend. Het Nederlandse anticommunisme en de *stay-behind* organisaties hebben namelijk niet bepaald een prominente plek in de maatschappelijke sfeer. Beide worden sterk overschaduwd door respectievelijk het anticommunisme, de *red scare*, in de Verenigde Staten en de verzetsgroeperingen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Aangezien het anticommunisme een belangrijk aspect van de Koude Oorlog was is dit allerminst opmerkelijk te noemen.

De *stay-behind* organisaties en het Nederlands anticommunisme in de Koude Oorlog hebben tevens maar een beperkte plaats in de geschiedwetenschap. De organisaties worden in de historiografie over de Koude Oorlog maar in zeer beperkte mate besproken en komen in slechts enkele literatuurstukken uitgebreid naar voren. Ook worden de *stay-behind* organisaties en het Nederlands anticommunisme voornamelijk ondergeschikt aan bredere thema's behandeld of op een zeer beschrijvende, uiteenzettende wijze onderzocht. Om een goed beeld te krijgen van de bestaande, relevante historiografie zullen een viertal thema's aan bod moeten komen, namelijk Nederland en haar positie in de Koude Oorlog in het algemeen, het Nederlands anticommunisme, de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten en de *stay-behind* organisaties specifiek.

Het eerste thema, Nederland en haar positie in de Koude Oorlog, omvat voornamelijk standaardwerken en kent een enorme hoeveelheid literatuur, waarvan slechts de belangrijkste auteurs genoemd kunnen worden.⁹ Vooraanstaand zijn een drietal geredigeerde bundels onder redactie van onder meer Jan Hoffenaar, Ben Schoenmaker en Gerke Teitler. Deze werken gaan in een drietal tijdsperiodes (1945 tot 1957, 1958 tot 1965 en 1966 tot 1989) uitvoerig in op de politieke en militaire positie die Nederland had binnen de Koude Oorlog. Centraal hierbij staat de positie van Nederland binnen de machtsstrijd van de twee grootmachten, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, en de motieven voor haar buitenlands beleid.¹⁰ Ook Duco Hellema gaat in verschillende werken op Nederlands positie in de Koude Oorlog in. In een van zijn boeken over het buitenlands beleid van

⁷ Hijzen, 'The Perpetual Adversary', 182.

⁸ Duco Hellema, *Nederland in de wereld: De buitenlandse politiek van Nederland* (Antwerpen 2014), 150.

⁹ Enkele andere voorbeelden van historici die standaardwerken over de Koude Oorlog hebben geschreven zijn *Cold War Europe 1945-89, A political history* (1991) van John Young, waarin hij vooral een beschrijving van de politieke ontwikkelingen geeft; *Cold War Illusions: America, Europe and Soviet Power, 1969-1989* (1995) van Dana Allin, waarin zij de westerse vijandbeelden ten opzichte van het communisme analyseert.

¹⁰ A.E. Kersten, 'De Koude Oorlog' in: J. Hoffenaar en G. Teitler (red.), *De Koude Oorlog: Maatschappij en Krijgsmacht in de jaren '50* (Den Haag 1992) 13-23, aldaar 13-16; J. van Houwelingen, 'Woord vooraf' in: B. Schoenmaker en J.A.M.M. Janssen (red.), *In de schaduw van de muur: Maatschappij en krijgsmacht rond 1960* (Den Haag 1997) 7-9, aldaar 7-9; Jan Hoffenaar, Jan van der Meulen en Rolf de Winter, 'Woord vooraf' in: Jan Hoffenaar, Jan van der Meulen en Rolf de Winter (red.), *Confrontatie en ontspanning: Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2004) 7-10, aldaar 9-10.

Nederland vanaf de zestiende eeuw stelt Hellema dat Nederland niet zozeer bang was voor de Sovjet-Unie, maar vooral voor de binnenlandse communisten tijdens de Koude Oorlog.¹¹ Een ander werk van Hellema, een geredigeerde bundel in samenwerking met Mathieu Segers en Jan Rood, behandelt Nederland in zowel de context van de Koude Oorlog als de Europese integratie. Hierin behandelen zij voornamelijk politiek en economische thema's.¹²

Hoewel deze werken een zeer uitgebreide en intensieve behandeling van Nederland en de Koude Oorlog bevatten zijn het standaardwerken die geen wetenschappelijk probleem aanpakken. Verscheidene perspectieven op en studies over de Koude Oorlog worden slechts genoemd en niet uitgebreid behandeld. Deze werken zijn bovendien uiterst beschrijvend en behandelen zeer grootschalige thema's. De bundels nemen zelfs expliciet deze positie in en stellen voornamelijk 'uiteenzettend' en een 'verschaffer van informatie' te zijn. Bovendien komen de Nederlandse *stay-behind* organisaties niet in deze werken naar voren en gaan de auteurs hooguit in op de Nederlandse veiligheidsdiensten in het algemeen.

Dat deze auteurs hoofdzakelijk een politiek en internationaal perspectief hanteren is een zeer klassieke geschiedkundige benadering van de Koude Oorlog. Deze benadering werd begin jaren '90 gepareerd door een historiografische stroming die na het einde van de Koude Oorlog opkwam. Dit is de zogeheten *New Cold War History*. Historicus Jakko Pekelder noemt dit een 'rigoureuze heroverweging van de uitgangspunten en uitkomsten van het vroegere onderzoek naar het Oost-Westconflict'. Deze heroverweging ligt volgens Pekelder in een aantal kenmerken van de *New Cold War History*. Het eerste kenmerk is multi-polariteit in plaats van bipolariteit, waarbij ook de middelgrote en kleine staten werden onderzocht in plaats van enkel de twee grootmachten, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. Het tweede is multi-dimensionaliteit, waarbij veel uiteenlopendere thema's worden behandeld dan alleen de politieke en internationale dimensie van de Koude Oorlog. De nadruk op de rol van ideologie is het derde kenmerk en het doen van intensiever onderzoek dan voorheen het laatste. Naast deze methodiekveranderingen zorgde de openstelling van de archieven en documenten van het Oostblok voor nieuwe inzichten ten aanzien van de communistische regimes.¹³

Een goed voorbeeld van een *New Cold War History* historicus is Odd Arne Westad. Hij hanteert sterk de multidimensionale benadering in zijn artikel over de algemene ontwikkelingen binnen de Koude Oorlog. Naast politieke en militaire ontwikkelingen schenkt hij uitgebreid aandacht aan andere thema's, zoals biologie, geneeskunde, infrastructuur, onderwijs en ideologie.¹⁴ Naast Arne Westad hebben ook andere auteurs de *New Cold War History* expliciet en bewust omarmd. William I. Hitchcock publiceerde bijvoorbeeld een boek over Frankrijk en de Koude Oorlog, waarin hij het beeld van Frankrijk als afwachtende, onzekere natie weerlegde. Hij hanteert hierbij een multipolair perspectief en stelt dus niet de Verenigde Staten of de Sovjet-Unie centraal. Frances Stonor Saunders is naast Westad een voorbeeld van de multidimensionale aanpak. Hij onderzoekt in zijn werk de methoden waarop de Amerikaanse overheid via propaganda, populaire cultuur en de geheime diensten de publieke opinie voor zich probeerde te winnen. Hij betreft hierbij een veelheid aan thema's, zoals de Amerikaanse cultuur, politiek én de geheime diensten.¹⁵

¹¹ Hellema, *Nederland in de wereld*, 145-154.

¹² Duco Hellema, Mathieu Segers en Jan Rood (red.), *Bezinning op het buitenland. Het Nederlands buitenlands beleid in een onzekere wereld* (Den Haag 2011), 1-2.

¹³ J. Pekelder, 'Na het strijken van de Sovjet-vlag: Geschiedschrijving over de Koude Oorlog sinds 1989/1990', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 114:2 (2001) 227-249, aldaar 227-230.

¹⁴ Odd Arne Westad, 'The Cold War and the international history of the twentieth century' in: Melvyn P. Leffler en Odd Arne Westad eds., *The Cambridge History of the Cold War Vol. 1: Origins* (Cambridge 2010) 1-19, aldaar 1-2, 8, 12-16.

¹⁵ Pekelder, 'Na het strijken van de Sovjet-vlag', 232-233, 238-240.

Naast de standaardwerken en -artikelen over Nederland en de Koude Oorlog is ook literatuur over het Nederlands anticommunisme, het tweede thema, van belang. Deze werken over anticommunisme staan meer in lijn met de *New Cold War History* dan voorheen genoemde werken door hun aandacht voor ideologie en de intensiteit van hun onderzoek. In deze werken is echter een sterke analyse van bijvoorbeeld de aard van het anticommunisme afwezig. Twee werken die het internationale anticommunisme en de communismebestrijding aanhalen zijn het boek van Luc van Dongen, Stéphanie Roulin en Giles Scott-Smith en het boek van Giles Scott-Smith zelf over transnationaal anticommunisme. Deze boeken nemen de ontwikkeling van het anticommunisme van meerdere westerse landen onder de loep, waarbij wordt geconcludeerd dat anticommunisme in zeer veel vormen aanwezig was, zoals in jeugdbewegingen en intellectuele en culturele genootschappen.¹⁶ Ook Hellema gaat in zijn artikel in op anticommunisme, in dit geval specifiek het Nederlands anticommunisme. Hij onderzoekt hoezeer het anticommunisme leefde in de Nederlandse maatschappij, waarbij hij de Hongaarse Revolutie als casus hanteert. Hellema concludeert dat Nederland een sterkere reputatie als anticommunistisch land had dan de meeste andere West-Europese staten, wat bleek uit zijn voorzichtig buitenlands beleid en het feit dat geen enkel staatsbezoek aan de Sovjet-Unie of Oost-Europa heeft plaatsgevonden tot het einde van de jaren '60.¹⁷

Het derde thema, de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten, heeft ten opzichte van de andere drie thema's een uitgebreidere plek in de historiografie. Een uitgebreid scala aan literatuur over de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten laat zien dat dit onderwerp, zeker na de Koude Oorlog, een *hot item* was. Hier is echter nog een zeer beschrijvend element in te zien, waarbij meer overeenkomsten bij de standaardwerken over Nederland en de Koude Oorlog te zien zijn dan bij de literatuur over anticommunisme. Een goed voorbeeld van zo'n auteur is Dick Engelen. Hij is gespecialiseerd in de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD), de voorloper van de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD). Engelen staat in zijn werken stil bij de actoren rondom de BVD en beschrijft de ontwikkeling in de organisatie, werkwijze en dreigingspercepties van de BVD.¹⁸ Daarnaast heeft Frans Kluiters een boek geschreven waarin hij een omschrijving geeft van de geschiedenis, doelstelling en organisatiestructuur van alle Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten van de twintigste en eenentwintigste eeuw.¹⁹ Bob de Graaff en Cees Wiebes gaan daarnaast uitvoerig in op de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten en gaan ook in op de ontwikkeling van en dreigingspercepties binnen de inlichtingen- en veiligheidsdiensten.²⁰ Tot slot geeft een geredigeerde bundel onder redactie van Koedijk, Linssen en Engelen een omschrijving van de ambtelijke én particuliere spionagewerkzaamheden voor, tijdens en na de Koude Oorlog.²¹ Hoewel deze werken uitgebreid informatie verschaffen geven zij vooral een zeer algemene beschrijving en hebben zij vooral het karakter van een naslagwerk. Hiermee staan ze meer in lijn met de klassieke benadering en de eerdergenoemde standaardwerken dan de *New Cold War History*.

¹⁶ Luc van Dongen, Stéphanie Roulin en Giles Scott-Smith, *Transnational anticommunism and the Cold War: agents, activities and networks* (New York 2014); Giles Scott-Smith, *Western Anticommunism and the Interdoc Network* (New York 2012).

¹⁷ Duco Hellema, 'The Relevance and Irrelevance of Dutch Anti-Communism: The Netherlands and the Hungarian Revolution, 1956-57', *Journal of Contemporary History* 30:1 (1995) 169-187, aldaar 169-171.

¹⁸ Dick Engelen, *Frontdienst: De BVD in de Koude Oorlog* (Den Haag 2007); Dick Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* (Den Haag 1995).

¹⁹ F.A.C. Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Den Haag 1993).

²⁰ Bob de Graaff en Cees Wiebes (red.), *Hun crisis was de onze niet: Internationale crises en binnenlandse veiligheid 1945-1960* (Den Haag 1994); Bob de Graaff en Cees Wiebes, *Villa Maarheeze: De geschiedenis van de inlichtingendienst buitenland* (Den Haag 1998).

²¹ P. Koedijk, J. Linssen en D. Engelen (red.), *Verspieters voor het vaderland: Nederlandse spionage voor, tijdens en na de Koude Oorlog* (Den Haag 1996).

Er is echter wel literatuur geschreven die op een meer diepgaande, wetenschappelijke manier op de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten ingaan. Zij hebben een modernere benadering van het thema en tonen dus meer overeenkomsten met de *New Cold War History*. In een geredigeerde bundel onder redactie van Beatrice de Graaf gaan verscheidene auteurs uitvoerig in op de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Deze bundel stelt verdiepende, wetenschappelijke vragen over bijvoorbeeld de structuur, werkwijze, legitimatie van en controle op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten.²²

Een ander voorbeeld van een auteur die een modernere benadering van de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten hanteert staat in nauw verband met deze scriptie. Dit is Constant Hijzen, historicus aan de Universiteit Leiden en gespecialiseerd in het domein van inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Hijzen heeft meerdere werken geschreven over de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten ten tijde van het Interbellum en de Koude Oorlog. Een van deze werken is een artikel over de Nederlandse veiligheidsdiensten en hun dreigingsperceptie van de Sovjet-Unie en het communisme in de periode 1918-1989. Hij maakt bij dit onderzoek gebruik van de *securitization theory* van Thierry Balzacq, een theorie die fenomenen die als ‘bedreiging’ worden geframed in drie elementen ontleedt. Aangezien deze theorie ook in deze scriptie zal worden gehanteerd zal hier bij de behandeling van de methodiek nadere uitleg over worden gegeven. Hijzen concludeert in zijn artikel dat in het geval van de Koude Oorlog en het Interbellum, waarin het communisme de ‘bedreiging’ was, alle drie de elementen aan verandering onderhevig waren gedurende de Koude Oorlog.²³ Deze verandering in vijandbeelden zal ook in het onderzoek naar de *stay-behind* organisaties een belangrijke plek hebben.

Een tweede werk van Hijzen dat stilstaat bij de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten is een boek over het karakter, de vorm en de inhoud van deze diensten en hoe de politieke, ambtelijke en maatschappelijke omstandigheden en betrokkenheid dit karakter hebben doen veranderen in de genoemde periode. Bij dit onderzoek gaat Hijzen specifiek in op de discussies rondom de dreigingspercepties, organisatie en legitimiteit van de veiligheidsdiensten. Hierbij komen niet alleen het communisme, maar ook de protesterende studentenorganisaties en het opkomende terrorisme in de jaren '70 en '80 aan bod. De algehele conclusie die Hijzen in dit boek trekt is dat de politieke, ambtelijke en maatschappelijke bemoeienis met de veiligheidsdiensten voornamelijk met het dreigingslandschap en de situatie binnen de Koude Oorlog mee veranderden. Hijzens nadruk op verandering en continuïteit is tevens een element dat ook binnen deze scriptie centraal zal staan.²⁴

Het vierde thema, de Nederlandse *stay-behind* organisaties, geniet minder aandacht in de historiografie. De literatuur die dit onderwerp behandelt, hoofdzakelijk bestaande uit drie auteurs, staat echter niet in lijn met de *New Cold War History* en de moderne benadering van De Graaf en Hijzen door hun wederom beschrijvende karakter. Een auteur die een uitgebreid werk over de Nederlandse *stay-behind* organisaties heeft geschreven is de al eerder voorbijgekomen Dick Engelen. Engelen heeft een uitgebreid rapport geschreven in samenwerking met de Rijksarchiefdienst, dat specifiek ingaat op de *stay-behind* organisaties van Nederland. Dit rapport geeft een uiteenzetting van de oorsprong, ontwikkeling en ontbinding van deze organisaties. Hoewel uiterst veel informatie over de *stay-behind* organisaties specifiek wordt gegeven, geeft dit werk voornamelijk een overzicht van de interne institutionele ontwikkelingen binnen de organisaties. Engelen hanteert geen wetenschappelijke vraag- of probleemstelling, maar neemt een beschrijvende positie in.²⁵

²² B.A. de Graaf, E.R. Muller en J.A. van Reijn (red.), *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Alphen aan de Rijn 2010).

²³ Hijzen, ‘The perpetual adversary’, 195-196.

²⁴ Hijzen, *Vijandbeelden*, 24-36, 327-342.

²⁵ Engelen, *De Nederlandse stay-behind organisatie*.

Naast Engelen gaat ook Daniele Ganser uitvoerig in op de *stay-behind* organisaties, maar dan op internationaal niveau. In zijn boek *NATO's secret armies: Operation Gladio and Terrorism in Western Europe* behandelt Ganser alle afzonderlijke West-Europese *stay-behind* organisaties, inclusief de Nederlandse. Hij geeft hierbij een uitgebreid overzicht van de organisatie en werkwijze van deze organisaties. Hij schenkt eveneens uitvoerig aandacht aan het karakter van deze organisaties en stelt dat sommige extreemrechts en zelfs terroristisch van aard waren. Ook bij dit werk is een tekortkoming dat er vooral beschrijvend en uiteenzettend op het onderwerp in wordt gegaan, waarbij geen duidelijk wetenschappelijke kwestie wordt aangesneden. Daarnaast wordt Ganser sterk bekritiseerd om de 'ongegronde complottheorieën' die hij in dit werk naar voren haalt.²⁶

Een derde auteur die de organisaties specifiek behandelt is Paul Koedijk. Hij heeft twee jaar na de onthulling van de Nederlandse *stay-behind* organisaties een tweetal artikelen over de ontwikkeling van deze organisaties geschreven. Hij doet in zijn artikel, dat gebaseerd is op zowel archiefonderzoek als interviews met oud-leden van de organisaties, meer inhoudelijke uitspraken dan Engelen en Ganser. Toch hanteert ook Koedijk geen vraag- of probleemstelling en blijft zijn stuk, ondanks enkele relevante uitspraken over bijvoorbeeld vijandbeelden, van een uiterst beschrijvende aard.²⁷

Kijkend naar deze historiografie over de vier thema's kunnen twee uitspraken worden gedaan. De eerste betreft het beschrijvende karakter van de bestaande literatuur. Veel auteurs geven louter een overzicht of uiteenzetting van de historische gebeurtenissen die in verband staan met de communismebestrijding. Zij gaan niet of maar in zeer beperkte mate in op een wetenschappelijk probleem of een wetenschappelijke lacune en besteden weinig aandacht aan debatten en perspectieven binnen de bestaande historiografie. Deze scriptie tracht dit patroon juist te doorbreken door communismebestrijding in zowel Nederland als de *stay-behind* organisaties op een wetenschappelijke, probleemoplossende wijze te onderzoeken. Deze diepgang wordt onder meer gegarandeerd door de hantering van de *securitization theory* van Balzacq. Zo wordt een loutere beschrijving vermeden en kan een waardevolle toevoeging aan de bestaande historiografie worden gedaan. Ook kunnen de *stay-behind* organisaties als een wetenschappelijke lacune worden beschouwd door de relatief sterke afwezigheid van dit thema in de historiografie.

De tweede uitspraak betreft de werken van Hijzen. Het mag duidelijk zijn dat zowel het thema als de methode van Hijzen sterk lijken op die van deze scriptie. Om deze reden zal de scriptie dan ook sterk in verhouding tot Hijzen staan. Het grote verschil ligt vooral in het feit dat deze scriptie een specifiekere organisatie en casus gaat onderzoeken. Hijzen praat in zijn werken voornamelijk over 'de inlichtingen- en veiligheidsdiensten van Nederland' in het algemeen, waarbij slechts enkele malen onderscheiden binnen deze diensten wordt gemaakt. Deze scriptie hoopt juist meer diepgang te creëren binnen de historiografie door een specifieke casus te nemen binnen het brede spectrum van de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten en communismebestrijding. Zo kunnen nieuwe, meer genuanceerde inzichten worden toegevoegd en bestaande uitspraken in twijfel worden getrokken. Hellema stelt bijvoorbeeld dat angst voor Sovjet-Unie niet zozeer aanwezig was in Nederland en de angst vooral naar de binnenlandse communisten was gericht. Dit onderzoek stelt echter vraagtekens bij deze uitspraak aangezien de mate van investering in en aandacht voor de *stay-behind* organisaties iets anders impliceren.

²⁶ Ganser, *NATO's secret armies*.

²⁷ Paul Koedijk, 'Nederland was voorbereid op een nieuwe oorlog', *Vrij Nederland* (11 juli 1992) 10-17; Paul Koedijk, 'De geheime dienst: Gladio in Nederland', *Vrij Nederland* (25 januari 1992) 16-20.

Al met al kan worden gezegd dat de bestaande literatuur die verband houdt met de Nederlandse *stay-behind* organisaties zeer beschrijvend en zeer algemeen is. Deze scriptie hoopt juist deze tekortkomingen te compenseren door een specifieke casus te onderzoeken. Deze specificering wordt vervolgens gecombineerd met de diepgang, verbreding en nadruk op ideologie van de *New Cold War History* en de *securitization theory* die Hijzen hanteert. Concreet gesteld wordt onderzoek gedaan naar de vijandbeelden jegens de Sovjet-Unie die binnen de *stay-behind* organisaties leefden, met speciale aandacht voor de mate van continuïteit en verandering hierin. Ook worden overeenkomsten en verschillen met de vijandbeelden binnen de Nederlandse samenleving en politiek onderzocht. De volgende onderzoeksvraag zal hiervoor als leidraad dienen:

Welke ontwikkeling is te zien in de vijandbeelden ten opzichte van de Sovjet-Unie die de leden van de Nederlandse stay-behind organisaties (1946-1992) hanteerden en hoe verhielden deze vijandbeelden zich tot de vijandbeelden die de Nederlandse samenleving en politiek hanteerden?

Onderzoek naar deze vijandbeelden binnen de *stay-behind* organisaties zijn van belang omdat zij geheel nieuwe perspectieven bieden op het Nederlands anticommunisme en de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Het geeft bijvoorbeeld inzicht in het belang dat de Nederlandse kabinetten bij communismebestrijding had. Ook is de relevantie van het stellen van deze vraag terug te lezen in de bespreking van de historiografie. Hieruit is op te maken dat de *stay-behind* organisaties nauwelijks terugkomen in de bestaande historiografie en dus als een lacune kunnen worden beschouwd. Bovendien hebben beide organisaties nauwelijks een plek in het collectieve geheugen en weten maar weinig mensen van deze organisaties af. Om die redenen is het zowel maatschappelijk als wetenschappelijk gezien de moeite waard dit onderzoek te verrichten.

Voor dit onderzoek wordt kwalitatief bronnen- en literatuuronderzoek gedaan. De literatuur die zal worden gebruikt omvat in grote lijnen de vier thema's die ook in de bespreking van de bestaande literatuur naar voren kwamen. De literatuur die de *stay-behind* organisaties specifiek behandelt zal hoofdzakelijk worden gebruikt om de vorm en inhoud van de organisaties te omschrijven en om de vijandbeelden te achterhalen. De literatuur over de algemene communismebestrijding en Nederlands positie in de Koude Oorlog zal dienen om het onderzoek naar deze specifieke casus in een bredere context te plaatsen, een belangrijk onderdeel van de analyse.

Naast dit literatuuronderzoek zal ook primair bronmateriaal worden gebruikt. Dit bronmateriaal, dat louter archiefmateriaal omvat, dient om door middel van tekstuele analyse en discoursanalyse aanvullend inzicht te verkrijgen in de vijandbeelden. Hier dient enige aanvullende duiding te worden gegeven aan een specifiek archiefstuk, gezien de verwarrende aard hiervan. Dit is het manuscript over de *stay-behind* organisaties (inventarisnummer 63) dat is opgesteld door Frans Kluiters, een vooraanstaand onderzoeker op gebied van de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Zijn manuscript is volledig gebaseerd op zowel bronmateriaal van de *stay-behind* organisaties als wetenschappelijke literatuur die tijdens en vlak na de Koude Oorlog is geschreven. Hoewel hier frequent bronmateriaal zonder interpretatie van Kluiters wordt weergegeven en dit manuscript enkel als archiefstuk beschikbaar is dient te worden vermeld dat dit manuscript wel door een wetenschapper is samengesteld die enkele malen een eigen interpretatie geeft. Er zal in de analyse echter uitdrukkelijk worden gesteld wanneer de interpretatie van Kluiters wordt aangehaald of alleen bronmateriaal dat in het manuscript naar voren komt.

Naast dit manuscript worden ook doel- en taakomschrijvingen en rapporten en overzichten geraadpleegd die door de *stay-behind* organisaties zelf zijn opgesteld. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat de *stay-behind* organisaties in het diepste geheim opereerden, waardoor alleen het hoogst noodzakelijke op papier is gezet en daarom geen grote hoeveelheid archiefmateriaal

beschikbaar is.²⁸ Daarnaast is een deel van het archiefmateriaal niet beschikbaar gesteld uit 'belang van de staat' en zijn niet alle archiefstukken duidelijk met betrekking tot context, zoals tijd en plaats van uitgave. Bovendien moeten drie belangrijke zaken in acht worden genomen bij het bestuderen van documenten van veiligheidsdiensten, namelijk de veiligheidsmissie, de institutionele agenda en het streven naar totale overeenstemming binnen de veiligheidsdiensten.²⁹

Naast het gebruik van primaire en secundaire bronnen behoeft de *securitization theory* van Thierry Balzacq verdere uitleg en verantwoording. Deze theorie ontleedt een dreigingsperceptie in drie elementen, namelijk een *referent subject* (het bedreigende), een *referent object* (het bedreigde) en een *response of modes of governance* (de maatregelen die genomen worden om het bedreigde te beschermen tegen het bedreigende). Balzacq geeft drie voordelen van het hanteren van deze theorie, namelijk dat de theorie interne coherentie binnen dreigingspercepties duidelijker maakt, dat hij dreigingen meetbaarder en vergelijkbaarder maakt en dat causale verbanden sneller kunnen worden gedetecteerd.³⁰ Dat deze theorie ook bij geschiedwetenschap gehanteerd kan worden laat Beatrice de Graaf in haar artikel over de historisering van veiligheid zien. Zij stelt dat het gebruik van de *securitization theory* zeer gebruikelijk is in historiserend veiligheidsonderzoek en dat dispositieven als dreiging en onveiligheid op deze manier verantwoord in historisch onderzoek kunnen worden geïntegreerd.³¹

Ten behoeve van de overzichtelijkheid van deze analyse wordt de te behandelen periode opgedeeld in twee subperiodes, namelijk de periode 1946-1962 en de periode 1962-1992. Deze periodes zijn gekozen omdat het jaar 1962 als een belangrijk omslagpunt binnen de *stay-behind* organisaties kan worden aangewezen. In het jaar 1962 vond namelijk de Cubacrisis plaats en veranderde het leiderschap van beide *stay-behind* organisaties. Beide gebeurtenissen zijn van grote betekenis geweest voor deze organisaties en hebben een effect op de te onderzoeken vijandbeelden gehad. Hier zal verder in de scriptie meer aandacht aan worden geschonken. Verder is 1946 het startjaar van beide organisaties en 1992 het jaar dat zij werden opgeheven. Binnen deze twee periodes ligt een sterk accent op de ontwikkeling in de vijandbeelden jegens de Sovjet-Unie die binnen de *stay-behind* organisaties heersten, waarbij de bredere context van de Koude Oorlog een vergelijkende rol heeft in het onderzoek.

Voordat deze analyses van de vijandbeelden echter aan bod kunnen komen zal eerst een goed beeld van de *stay-behind* organisaties zelf moeten worden gegeven. Hier zal het eerste hoofdstuk zich op richten. In dit hoofdstuk wordt een uiteenzetting gegeven van de organisatie, doel- en taakstelling van beide organisaties. Het doel hierbij is om een helder beeld te scheppen van hoe de Nederlandse *stay-behind* organisaties precies in elkaar zaten. Deze zaken moeten immers eerst duidelijk zijn alvorens dieper op de vijandbeelden in te gaan.

Na dit inleidende hoofdstuk zullen in hoofdstuk twee de vijandbeelden jegens de Sovjet-Unie binnen de *stay-behind* organisaties voor de periode 1946-1962 worden onderzocht. Deze periode omvat grofweg de tijd dat de spanningen tussen het Oost- en Westblok toenamen, met bijvoorbeeld de bouw van de Berlijnse Muur en de Cubacrisis. De mogelijkheid van een Sovjetinvasie werd in deze periode realistisch geacht en er werd groot belang gehecht aan de *stay-behind* organisaties. Deze

²⁸ Engelen, *De Nederlandse stay-behind organisatie*, 3-4, 11.

²⁹ Moritz Föllmer, 'Surveillance reports' in: Miriam Dobson en Benjamin Ziemann eds., *Reading Primary Sources: The interpretation of texts from nineteenth- and twentieth-century history* (New York 2009) 74-89, aldaar 86-87.

³⁰ Thierry Balzacq, 'The 'Essence' of securitization: Theory, ideal type, and a sociological science of security', *International relations* 29:1 (2015) 103-113, aldaar 103.

³¹ Beatrice de Graaf, 'De historisering van veiligheid: Introductie', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125:3 (2012) 305-313, aldaar 312-313.

vijandbeelden worden geanalyseerd aan de hand van de *securitization theory* van Balzacq. De *response* zal echter niet aan bod komen in deze analyse aangezien de maatregelen die de *stay-behind* organisaties namen al uitvoerig zullen worden besproken in het eerste hoofdstuk. Hierom zal de analyse enkel het *referent subject* en *referent object* behandelen.

Het derde en laatste hoofdstuk zal hetzelfde doen voor de periode 1962-1992. Deze periode kenmerkt zich door een periode van relatieve rust, oftewel *detente* tussen het Oost- en Westblok. De kans op een Sovjetinvasie werd geringer geschat dan voorheen, waardoor ook kritische stemmen met betrekking tot de *stay-behind* organisaties opkwamen en de vijandbeelden jegens de Sovjet-Unie veranderden.

Afsluitend zal in de conclusie de analyse worden gerecapituleerd. Dan zal duidelijk zijn welke vijandbeelden precies binnen de *stay-behind* organisatie heersten en welke verandering hierin te zien is. Tevens zal worden benadrukt welke betekenis deze onderzoeksresultaten hebben binnen de bestaande historiografie en worden op basis van het onderzoek suggesties voor nieuwe onderzoeksthema's gedaan.

Sabotagemissies en ontsnappingslijnen

Organisatie, doel- en taakstelling van de Nederlandse stay-behind organisaties

De Nederlandse *stay-behind* organisaties legden zich toe op de voorbereiding op een mogelijke invasie en bezetting van de Sovjet-Unie. Om dit te bewerkstelligen hadden de organisaties een strakke organisatorische structuur met duidelijk geformuleerde doel- en taakstellingen als uitgangspunt voor hun handelen. Om duidelijkheid te scheppen over de vijandbeelden binnen de *stay-behind* organisaties zullen deze zaken helder moeten zijn. Daarom zal eerst op chronologische wijze de organisatie, doel- en taakstelling van beide *stay-behind* organisaties uiteengezet worden, met aandacht voor de continuïteit en verandering hierin. Ter verduidelijking zullen de *stay-behind* organisaties worden benoemd als de 'dienst Operatiën' en de 'dienst Inlichtingen', gezamenlijk 'O&I'. Deze diensten kenden wel eigen benamingen, die ook zullen worden genoemd, maar om verwarring te voorkomen hanteert deze scriptie, net als de wetenschappelijke literatuur, de benamingen 'dienst Operatiën', 'dienst Inlichtingen' en '*stay-behind* organisaties'.

Oorlogservaringen en een nieuw gevaar: oprichting van de stay-behind organisaties

Zowel dienst Operatiën als dienst Inlichtingen werden vlak na de Tweede Wereldoorlog opgezet. De dienst Operatiën werd door oud-verzetsleider Henk Veeneklaas opgericht, die van mening was dat de opgedane ervaring in de Tweede Wereldoorlog nog van pas zou komen, zeker nu de Sovjet-Unie als nieuwe vijand opdook. Veeneklaas kreeg hierin de steun van Louis Einthoven, het hoofd van de Binnenlandse Veiligheidsdienst en een felle anticommunist. Zij zouden samen, met toestemming van minister-president Schermerhorn, een *stay-behind* organisatie oprichten³² Het doel van deze organisatie, doorgaans de 'O-dienst' genoemd, werd omschreven als 'het organiseren en stimuleren van verzet tegen de Sovjetbezetter.' De taakomschrijving omvatte drie taken, namelijk psychologische oorlogvoering, sabotage en het bevorderen van de 'geestelijke weerbaarheid' van het Nederlandse volk. De dienst voegde hier in de jaren '50 nog contraspionage aan toe.³³

Het initiatief voor de dienst Inlichtingen kwam van kolonel Jan Marginus Somer, het oud-hoofd van het Bureau Inlichtingen der Nederlandse Regeering (BI). De BI verzorgde samen met de Britse *Special Operations Executive* (SOE) de spionage in Nederland. Al tijdens de Tweede wereldoorlog pleitte Somer, net als Veeneklaas, voor het gebruiken van de opgedane ervaringen en voortzetting van het werk van BI. Somers plannen werden positief ontvangen door de Minister van Oorlog, J. Meynen, die hem op 13 mei 1946 toestemming gaf een *stay-behind* organisatie op te zetten. Deze organisatie, toen GIIIC genoemd, stond onder het direct commando van Somer en had als doelstelling 'het voorbereiden van een orgaan dat na gehele of gedeeltelijke bezetting van Nederlands grondgebied de inlichtingendienst in het bezette gebied kan verzorgen.' Somer werd in 1948 al opgevolgd door baron Van Lynden, die de taakomschrijving uitwerkte. De taken van dienst Inlichtingen, inmiddels G7 genaamd, waren 'het opzetten van inlichtingengroepen, het opzetten van 'lijnen' (communicatielijnen en ontsnappingsroutes), het uitvoeren van contraspionage en sabotage en de veldagenten voorzien van valse papieren en financiële middelen.'³⁴ Contraspionage en sabotage werden begin jaren '50 uitbesteed aan dienst Operatiën.

Dienst Operatiën was dus in grote lijnen gericht op de uitvoering van verzetsactiviteiten en bevolkingsstimulatie, terwijl dienst Inlichtingen het vergaren van informatie over de vijand verzorgde. Beide diensten werden in deze activiteiten bijgestaan met advies en middelen door de Britse geheime dienst MI6. Einthoven en Somer hadden zelf het commando over hun diensten, maar moesten de

³² Ganser, *NATO's secret armies*, 152.

³³ Nationaal Archief Den Haag, Archief Kabinet Minister-President, inv.nr. 12431, Instructies voor de hoofden van de diensten 'O' en 'I', 1951 en 1963; afschriften met geleidecorrespondentie, 1964.

³⁴ Engelen, *De Nederlandse stay-behind organisatie*, 15-17, 19-23.

ministeries van Defensie en Algemene Zaken en de minister-president wel op de hoogte houden van hun activiteiten.³⁵

Zowel dienst Operatiën als dienst Inlichtingen kenden drie sub-organisaties: de veldorganisatie, die in oorlogstijd het eigenlijke *stay-behind* werk in bezet Nederland zou verrichten; de basisorganisatie, die vanuit onbezet gebied de veldorganisatie zou coördineren en contact hield met de regering in ballingschap; en de vredesorganisatie, die in vreedstijd de voorbereidingen voor de andere twee sub-organisaties trof. In geval van bezetting zouden de basisorganisaties van alle West-Europese *stay-behind* organisaties opereren in een centrale geallieerde militaire basis in niet-bezet gebied, de *Allied Clandestine Base* (ACB). De basis- en veldorganisaties zijn echter nooit actief geweest aangezien een invasie van de Sovjet-Unie, het zogenaamde 'Uur-U', nooit heeft plaatsgevonden.³⁶

Interne en externe uitdagingen: de commissie-Ruppert

De in de vorige paragraaf omschreven organisatie, doelstelling en taakomschrijving bleven het uitgangspunt voor beide diensten tot het begin van de jaren '60. Toen vonden namelijk zowel intern als extern veranderingen plaats die de zogenaamde commissie-Ruppert tot stand brachten in 1967. Deze commissie zou het karakter van de *stay-behind* organisaties sterk beïnvloeden. Enerzijds waren intern de leiderschapswisselingen en bijbehorende conflicten binnen zowel de dienst Operatiën als de dienst Inlichtingen een belangrijk omslagpunt. De hoofden van beide diensten, Louis Einthoven en baron Van Lynden, hadden de *stay-behind* organisaties sterk naar eigen visie opgezet en na hun vertrek in respectievelijk 1961 en 1962 ontstonden conflicten en een machtsvacuüm. Einthovens opvolger, generaal-majoor buiten dienst Den Boer, werd namelijk niet geaccepteerd door de top van dienst Operatiën. Ook kwamen meningsverschillen over een samensmelting van beide diensten. Dit leidde tot verlies van zowel efficiëntie als internationale prestige³⁷ Anderzijds lagen de externe veranderingen in het politieke en militaire landschap van de Koude Oorlog in de jaren '60. Deze was namelijk aanzienlijk veranderd sinds de late jaren '40, toen de *stay-behind* organisaties werden opgericht. Na de Cubacrisis (1962) kwam een periode van ontspanning, waarbij de scherpe politieke en militaire verhoudingen tussen het Oost- en Westblok verzachtten.³⁸ Dit deed de kans op een confrontatie met de Sovjet-Unie flink afnemen. Tevens maakte conventionele oorlogvoering, waarbij met land-, lucht- en zeetroepen werd gevochten, steeds meer plaats voor nucleaire oorlogvoering.³⁹

Deze interne en externe veranderingen zetten grote vraagtekens bij de noodzaak en efficiëntie van de *stay-behind* organisaties, waarna minister-president Marijnen de commissie-Ruppert instelde. Deze commissie werd geleid door Marinus Ruppert, de vicepresident van de Raad van State en voorzitter van de christelijke vakbond, de CNV. Hij en zijn commissie hadden als taak om de noodzaak en efficiëntie van de *stay-behind* organisaties te beoordelen en om adviezen hierover uit te brengen. De conclusies die hieruit voortkwamen zouden de grondslag vormen voor het functioneren van de *stay-behind* organisaties tot hun opheffing in 1992. De commissie achtte de *stay-behind* organisaties nog steeds noodzakelijk en samensmelting van de diensten Operatiën en Inlichtingen achtte de commissie niet wenselijk in verband met het verhoogde onthullingsrisico en aanzienlijke verschillen in structuur en werkwijze. Wel moest meer coördinatie tussen de diensten geschieden en de regering moest beter op de hoogte worden gehouden van hun activiteiten. Dit bracht een grote organisatorische verandering tot stand, namelijk de aanwijzing van een gedelegeerde die de coördinatie tussen de diensten Operatiën en Inlichtingen leidde en de regering geïnformeerd hield.

³⁵ Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 306, 309.

³⁶ Engelen, *De Nederlandse stay-behind organisatie*, 27-37, 40, 58.

³⁷ Ibidem, 46-51.

³⁸ Young, *Cold War Europe*, 14-20.

³⁹ Engelen, *De Nederlandse stay-behind organisatie*, 54-55.

Deze gedelegeerde was tevens het hoofd van dienst Operatiën en plaatsvervangend hoofd van dienst Inlichtingen.⁴⁰

Naast deze veranderde leiderschapsstructuur werden beide organisaties in internationaal opzicht geherstructureerd. De diensten Operatiën en Inlichtingen zouden gezamenlijk optreden in oorlogstijd en de *National Clandestine Service* (NCS) heten. Deze was verdeeld in drie onderdelen. Het eerste onderdeel was het leidinggevend onderdeel, dat bij de regering in ballingschap verbleef en direct onder de verantwoordelijkheid van de minister van algemene oorlogvoering stond. Het tweede onderdeel was het uitvoerend orgaan, de *National Section* (NS) die in de *Allied Clandestine Base* verbleef. Het derde en laatste onderdeel was de veldorganisatie, die in bezet Nederland opereerde. De taakomschrijving van de NCS omvatte hoofdzakelijk leidinggeven aan de veldagenten in bezet Nederland en contacten onderhouden tussen de regering, de *National Section*, de veldagenten en buitenlandse zusterorganisaties.⁴¹

Hoewel de doelstelling van beide organisaties onaangepast bleef kende de taakomschrijving enkele aanvullingen. Bij dienst Operatiën werd de taak van bevordering van de geestelijke weerbaarheid van het volk duidelijker omschreven. Dit omvatte nu een viertal sub-taken, namelijk de steun van de bevolking aan de bezetter onthouden, de loyaliteit aan de regering vasthouden, de democratische vrijheden levend houden en het moreel van de vijand aantasten. Dienst Inlichtingen kreeg naast inlichtingenvergaring, radioverbindingen en in- en exfiltratie van personeel ook het opstellen van handleidingen en instructies voor veldagenten en de aanschaf en beoordeling van operationeel materieel als taken erbij.⁴²

Na deze veranderingen door de commissie-Ruppert werd in 1989, als gevolg van de val van de Berlijnse Muur, enkel nog een wijziging in de doelstelling van dienst Operatiën doorgevoerd. De doelstelling luidde nu 'het in opdracht van de Nederlandse regering opzetten en paraat houden van een geheime *stay-behind* organisatie bestaande uit ten minste 30 *single agents* die genoemd verzet moeten stimuleren.' De enige verandering hierbij is het gebruik van *single agents*, veldagenten die individueel opereren in plaats van in groepsverband, oftewel *reseaux*.⁴³ Ook werd de oude verzetsgeneratie in de jaren '70 en '80 vervangen door jongeren, die minder gemotiveerd waren in hun rol als lid van een *stay-behind* organisatie dan de oud-verzetsstrijders en een mildere houding jegens de Sovjet-Unie hadden.⁴⁴ Na de val van de Berlijnse Muur (1989) en de onthulling van de *stay-behind* organisaties in Italië in 1990 (de Gladio-affaire) onthulde ook minister-president Lubbers het bestaan van de diensten Operatiën en Inlichtingen. Nu de Koude Oorlog voorbij was werd aanvankelijk nog bezuinigd op beide diensten en in 1992 werden de Nederlandse *stay-behind* organisaties officieel opgeheven, met als argument dat de kans op een bezetting 'thans en in de toekomst uiterst gering' was.⁴⁵

⁴⁰ Nationaal Archief Den Haag, Archief Kabinet Minister-President, inv.nr. 12397, Instellingsbesluit, met bijlagen, en eindrapport van de Commissie 'O en I' (Commissie-Ruppert), 1964-1965.

⁴¹ Engelen, *De Nederlandse stay-behind organisatie*, 56-63.

⁴² Nationaal Archief Den Haag, Archief Kabinet Minister-President, inv.nr. 12397, Instellingsbesluit, met bijlagen, en eindrapport van de Commissie 'O en I' (Commissie-Ruppert), 1964-1965.

⁴³ Engelen, *De Nederlandse stay-behind organisatie*, 63-64.

⁴⁴ Koedijk, 'De geheime dienst', 20.

⁴⁵ Engelen, *De Nederlandse stay-behind organisatie*, 64-69.

Conclusie

Al met al kan worden gesteld dat de Nederlandse *stay-behind* organisaties een uitgekende organisatie en doel- en taakomschrijving hadden. Deze organisaties, de diensten Operatiën en Inlichtingen (O&I) genaamd, waren opgezet ter voorbereiding voor en bestrijding van een bezetting van de Sovjet-Unie. De dienst Operatiën had als specifieke doelstelling het verzet tegen de Sovjetbezetter organiseren en stimuleren en had als taken sabotage, psychologische oorlogvoering en bevordering van de geestelijke weerbaarheid van de bevolking. Dienst Inlichtingen nam de verzorging van een inlichtingendienst in bezet Nederland op zich en had als taken het opzetten van inlichtingengroepen, het verzorgen van radioverbindingen en ontsnappingsroutes en documentenfalsificatie. Beide *stay-behind* organisaties bestonden uit een veld- basis- en vredesorganisatie, hoewel de eerste twee nooit actief zijn geweest aangezien een invasie van de Sovjet-Unie uit is gebleven. Zowel dienst Operatiën als dienst Inlichtingen diende enkele ministers en de minister-president geïnformeerd te houden over hun activiteiten.

De commissie-Ruppert heeft, naar aanleiding van de interne en externe veranderingen die zich in 1962 voordeden, enkele veranderingen binnen deze organisaties teweeg gebracht. De diensten kregen vanaf 1967 te maken met een 'gedelegeerde' die als tussenpersoon optrad tussen de *stay-behind* organisaties en de Nederlandse regering, de coördinatie tussen Operatiën en Inlichtingen verzorgde en het hoofd van Operatiën en plaatsvervangend hoofd van Inlichtingen was. Beide diensten werden in internationaal opzicht samengesmolten tot de *National Clandestine Section* en er werden veranderingen in de doel- en taakomschrijvingen doorgevoerd, zoals een sterker accent op de bevordering van geestelijke weerbaarheid bij dienst Operatiën en de instructie en inspectie van personeel en materieel bij dienst Inlichtingen. Deze veranderingen bleven van kracht tot 1992, toen de *stay-behind* organisaties werden opgeheven gezien de geringe kans op een Sovjetinvasie.

Dat de organisaties ondanks interne en externe invloeden de gehele Koude Oorlog hebben bestaan laat de noodzaak zien die de Nederlandse regering in deze organisaties zag. Wel zijn de organisaties aan verandering onderhevig geweest op het gebied van organisatie en doel- en taakomschrijving. Gold dit echter ook voor de vijandbeelden die deze organisaties hanteerden?

'Absoluut meedogenloos, Slavisch en al 35 jaar doorkneed in de conspiratie'

De vijandbeelden jegens de Sovjet-Unie in de periode 1946-1962

De Sovjet-Unie en het communisme werden duidelijk als vijand gezien in het Nederland na de Tweede Wereldoorlog. Maar liefst 67% van alle Nederlanders was namelijk van mening dat het communisme bestreden moest worden. Dit blijkt uit een enquête van het Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie (NIPO) uit 1948.⁴⁶ De gedachte dat de Sovjet-Unie de vijand was en het communisme bestreden moest worden leefde natuurlijk ook binnen de *stay-behind* organisaties. Nu rijst natuurlijk de vraag waarom deze organisaties de Sovjet-Unie precies als vijand zagen. Deze vijandbeelden jegens de Sovjet-Unie die binnen de *stay-behind* organisaties heersten zullen voor de periode 1946 tot 1962 nu aan bod komen. Deze periode kenmerkt zich voornamelijk door de hoge spanningen die tussen het Oost- en Westblok heersten. Het effect van deze spanningen zal te zien zijn in de vijandbeelden die zowel binnen de Nederlandse samenleving en regering als de *stay-behind* organisaties heersten.

Met betrekking tot de behandeling van deze vijandbeelden als *referent subject* en *referent object* moet echter eerst een belangrijke opmerking worden gemaakt. Beide elementen lijken namelijk sterk voor de hand te liggen, met de Sovjet-Unie als het bedreigende en Nederland als het bedreigde. Deze scriptie gaat deze twee elementen echter juist verder ontleden. Is de Sovjet-Unie bijvoorbeeld om politieke of ideologische redenen de vijand? En beschermt men dan de vrijheid of de normen en waarden van Nederland? Bovendien worden de te onderzoeken vijandbeelden in de bredere context van de algemene Nederlandse vijandigheid jegens de Sovjet-Unie geplaatst, waarbij naar overeenkomsten en verschillen wordt gekeken. Eerst zullen ter vergelijking de vijandbeelden binnen de Nederlandse politiek en samenleving aan bod komen, om vervolgens in te zoomen op de *stay-behind* organisaties.

Het Rode Leger en de Nederlandse vrijheid en vrede: De Nederlandse samenleving en politiek

De bedreiging in de Sovjet-Unie met betrekking tot de Nederlandse bevolking was hoofdzakelijk militair van aard. Men was bang voor de militaire macht van de Sovjet-Unie en schatte de kans op een confrontatie in de jaren '40 en '50 hoog in. In het verlengde daarvan stond het bedreigde in het teken van de Nederlandse vrijheid en vrede en kwam religie in gevaar door het atheïsme van de Sovjet-Unie. De Nederlandse kabinetten in de jaren '40 en '50 zagen eveneens een vijand in de Sovjet-Unie door de mogelijkheid van een militaire confrontatie, maar zag juist meer een dreiging in de communistische Sovjet-Unie voor de Nederlandse identiteit en ideologie en economische stabiliteit.

De Sovjet-Unie werd door het Nederlandse volk als een voornamelijk militaire bedreiging gezien. Dit *referent subject* stond in het teken van de kracht en waarschijnlijkheid van een Sovjetinvasie. Een confrontatie met de Sovjet-Unie werd volgens Hoffenaar eind jaren '40 en begin jaren '50 als een reële mogelijkheid geacht door de publieke opinie. Hier zijn enkele oorzaken voor aan te wijzen. De Nederlandse maatschappij ging er vanuit dat de Sovjet-Unie een communistische wereldheerschappij nastreefde. Bovendien had het Rode leger een groot kwantitatief overwicht ten opzicht van het Nederlandse leger.⁴⁷ Vooral na de communistische machtsovernames in Oost-Europa stond 'het communistische gevaar' in het brandpunt van de belangstelling en vreesde men voor een soortgelijke bezetting van Nederland. Ook de Korea-Oorlog deed het beeld van het expansionistische communisme versterken, waarna de sfeer in Nederland uiterst grimmig was en er werd gevreesd dat

⁴⁶ Nationaal Archief Den Haag, Onderzoeksarchief Frans Kluiters, inv.nr. 63, Manuscript 'Stay-behind in Nederland en elders' met daarbij gemaakte aantekeningen en verbeteringen.

⁴⁷ J. Hoffenaar, "Hannibal ante portas". De Russische militaire dreiging en de opbouw van de Nederlandse krijgsmacht' in: J. Hoffenaar en G. Teitler (red.), *De Koude Oorlog: Maatschappij en Krijgsmacht in de jaren '50* (Den Haag 1992) 54-69, aldaar 54-57.

de Sovjet-Unie na de Korea-Oorlog in West-Europa zou toeslaan.⁴⁸ Dit blijkt ook uit de steun van de Nederlandse bevolking voor verhoogde defensie uitgaven in de jaren '50, met als argument dat zij de Sovjet-Unie als 'kwaadwillend' en 'agressief' beschouwden.⁴⁹ Opvallend is dat hier een contrast met de uitspraak van Duco Hellema kan worden gezien. Hellema is namelijk van mening dat de Nederlandse bevolking hoofdzakelijk voor het binnenlandse communisme vreesde en maar in kleine mate voor de Sovjet-Unie.⁵⁰ In deze analyse komt echter duidelijk naar voren dat de vrees voor een confrontatie met de Sovjet-Unie wel degelijk aanwezig was.

Datgene waar de Nederlandse bevolking voor vreesde, het *referent object*, staat in nauw verband met deze angst voor een confrontatie en kende twee elementen. Het eerste element omvat de democratische vrijheid en vrede. Deze werden volgens de Nederlandse bevolking sterk bedreigd door de Sovjet-Unie. Al in 1945 vond 55% van alle Nederlanders dat de Sovjet-Unie een gevaar voor de vrede was, zo blijkt uit een andere enquête van het NIPO. De repressieve wijze waarop communistische regimes zich in Oost-Europa vestigden in de jaren daarna versterkten dit standpunt, zo stelt Kluiters in zijn manuscript.⁵¹ Koedijk noemt daarnaast de opkomst van maatschappelijke organisaties zoals het Nationaal Comité en Stichting Vrede en Vrijheid die brede steun genoten en anticommunistische propaganda verspreidden. Zij vochten expliciet 'voor de verdediging van het vrije westen.'⁵² Naast de Nederlandse vrijheid en vrede kwam, in mindere mate, religie in het gedrang volgens de samenleving, het tweede element. Hijzen stelt dat al tijdens de Tweede Wereldoorlog communisten door veel verzetslieden gehemeld werden omdat er grote 'ideologische en religieuze scheidslijnen' tussen de communisten en de rest van de Nederlandse samenleving waren.⁵³ Kluiters beweert in zijn archiefonderzoek bovendien dat na de Tweede Wereldoorlog de katholieken zich zeer bedreigd voelden door wat ze 'links-extremistische elementen' noemden, in de praktijk gewoonweg het communisme. Zij trokken zeer fel van leer tegen de communisten en waren uiterst bezorgd over de invloed die de communistische ideologie op hun geloof zou hebben.⁵⁴

Naast de Nederlandse samenleving namen ook de Nederlandse kabinetten in de periode 1946-1962 een conflict met de Sovjet-Unie serieus. Net als bij de Nederlandse bevolking was deze invasiedreiging het voornaamste *referent subject*. Ook deze gedachte van een invasie werd gevoeld door de kwantitatieve superioriteit van het Rode Leger en de communistische agressie in Oost-Europa. Deze militaire angst voor de Sovjet-Unie werd verder versterkt door het besef van de regeringsleiders dat de meeste Nederlandse troepen in Indonesië zaten eind jaren '40 en er dus geen sterke legermacht aanwezig was die een vuist konden maken bij een Sovjetinvasie.⁵⁵ Ook drukte de commissie-Jansen (1948), een commissie van hoge ministeriële ambtenaren die de kabinetten-Drees adviseerde over de Sovjetdreiging, haar angst voor een bezetting uit: "Begint Rusland het offensief, dan is naar alle waarschijnlijkheid de tijd tussen het begin van de vijandelijkheden en het begin van de bezetting zeer

⁴⁸ P.C.M. Koedijk, 'Van 'Vrede en Vrijheid' tot 'Volk en Verdediging': veranderingen in anticommunistische psychologische oorlogvoering in Nederland, 1950-1962' in: B. Schoemaker en J.A.M.M. Janssen (red.), *In de schaduw van de muur: Maatschappij en Krijgsmacht rond 1960* (Den Haag 1997) 57-81, aldaar 58-60; Hoffenaar, 'Hannibal ante portas', 55.

⁴⁹ Hoffenaar, 'Hannibal ante portas', 64.

⁵⁰ Hellema, *Nederland in de wereld*, 153.

⁵¹ Nationaal Archief Den Haag, Onderzoeksarchief Frans Kluiters, inv.nr.63, Manuscript 'Stay-behind in Nederland en elders' met daarbij gemaakte aantekeningen en verbeteringen.

⁵² Koedijk, 'Van 'Vrede en Vrijheid' tot 'Volk en Verdediging'', 62-65.

⁵³ Hijzen, 'The Perpetual Adversary', 181.

⁵⁴ Nationaal Archief Den Haag, Onderzoeksarchief Frans Kluiters, inv.nr. 63, Manuscript 'Stay-behind in Nederland en elders' met daarbij gemaakte aantekeningen en verbeteringen.

⁵⁵ Hoffenaar, 'Hannibal ante portas', 60.

kort.”⁵⁶ Dat de politieke top vreesde voor een Sovjetinvasie en bezetting bleek ook uit de Bijzondere Voorlichtingscommissie (BVC). Deze werd in 1951 opgericht door minister-president Drees en propageerde de mogelijkheid van een Russische bezetting aan het Nederlandse volk. Het doel hierbij was om de bevolking te overtuigen van de verhoogde defensielasten die werden ingevoerd naar aanleiding van de gevoelde militaire dreiging van de Sovjet-Unie.⁵⁷ De Nederlandse kabinetleden zag dus vooral een invasie als grootste bedreiging vanuit de Sovjet-Unie.

Het *referent object* is bij de Nederlandse regering ideologisch en economisch van aard. De Nederlandse regering zag een gevaar voor de Nederlandse volksidentiteit als de communistische idealen middels een Sovjetinvasie naar Nederland zouden worden gebracht. Minister-president Gerbrandy maakte zich zorgen om de grote invloed die de Sovjet-Unie zou krijgen na de Tweede Wereldoorlog⁵⁸ en sprak deze bezorgdheid in 1942 al uit in de Commissie Voorbereiding Terugkeer. Hierin waarschuwde hij voor een ‘bolsjewiseering van een groot deel van Europa’, waarbij de identiteit van zowel het Nederlandse publiek als de Nederlandse politiek in het gedrang zou komen door de communistische ideologie. Ook weerde de Tweede Kamer vanaf 1948 communisten in haar commissies⁵⁹ en steunde de regering anticommunistische propaganda van bijvoorbeeld het Nationaal Comité, die de communistische ideologie met de nazi-ideologie vereenzelvigde.⁶⁰ De Nederlandse economie stond eveneens in het gedrang. Hijzen stelt dat de economische arena een belangrijk motief was voor zowel de regeringsleiders als veiligheidsdiensten om een vijand te zien in de Sovjet-Unie. Zij zou namelijk als doel hebben de economische orde te destabiliseren.⁶¹ Hoffenaar voegt hieraan toe dat de Nederlandse regeringen van de jaren ‘50 van mening waren dat de Sovjet-Unie als doel had om ‘de wil van het Westen te breken’ door economische onrust te zaaien.⁶²

Een gewelddadige bezetting en de welzijn van het volk: De stay-behind organisaties

De Nederlandse *stay-behind* organisaties zagen in de periode 1946-1962 een voornamelijk militair gevaar in de Sovjet-Unie door de waarschijnlijkheid en gewelddadigheid van een Sovjetbezetting. Wat de organisaties precies beschermden tegen de Sovjet-Unie had daarentegen een meer ideologische kleur, waarin de normen en waarden van Nederland, zoals het gezin en religie, en de Nederlandse volksidentiteit en het bevolkingswelzijn in gevaar zouden komen.

Het *referent subject*, de bedreiging die de Nederlandse *stay-behind* organisaties in de Sovjet-Unie zag, kan in twee elementen worden ontleed. Het eerste element was de gedachte dat een Sovjetbezetting hoogst mogelijk was. Deze gedachte leefde sterk binnen de organisaties aan het eind van de jaren ‘40 en de gehele jaren ‘50. Dit blijkt uit een aantal zaken. De *stay-behind* organisaties werden vlak na de Tweede Wereldoorlog überhaupt opgericht omdat de angst voor een spoedig conflict met de Sovjet-Unie aanwezig was. Vooral de medewerkers van dienst Operatiën achtten een bezetting van Nederland door de Sovjet-Unie zeer reëel en stonden erop dat hier voorbereidingen voor moesten worden getroffen. Dit wordt gesteld door Koedijk, die in zijn artikel meerdere interviews aflegde met oud-leden van beide diensten. Hij stelt in zijn artikel dat het besef dat de Sovjet-Unie de nieuwe vijand was en dat een nieuwe oorlog zich spoedig zou aandienen de voornaamste drijfveer was

⁵⁶ Nationaal Archief Den Haag, Onderzoeksarchief Frans Kluiters, inv.nr. 65, Verzamelde documentatie betreffende Stay-behindorganisaties: onderwerpen: Italië (Gladio), Nederland.

⁵⁷ Nationaal Archief Den Haag, Onderzoeksarchief Frans Kluiters, inv.nr. 106, Manuscript (concept-)artikelen van F.A.C. Kluiters.

⁵⁸ Hellema, *Nederland in de wereld*, 119.

⁵⁹ Nationaal Archief Den Haag, Onderzoeksarchief Frans Kluiters, inv.nr. 63, Manuscript ‘Stay-behind in Nederland en elders’ met daarbij gemaakte aantekeningen en verbeteringen.

⁶⁰ Koedijk, ‘Van ‘Vrede en Vrijheid’ tot ‘Volk en Verdediging’’, 61-62.

⁶¹ Hijzen, ‘The Perpetual Adversary’, 185.

⁶² Hoffenaar, ‘Hannibal ante portas’, 64.

voor de oprichting van de dienst volgens de oud-leden.⁶³ Engelen deelt deze mening en laat in zijn artikel zien dat de leden van zowel dienst Operatiën als dienst Inlichtingen rekening hielden met een acute bezetting. Hij beschrijft enkele maatregelen die beide diensten direct na hun oprichting namen om beter voorbereid te zijn bij een acute bezetting van Nederland. Van Lynden stelde gelijk na zijn vervanging van Somer in 1948 een 'Plan Veldorganisatie' op, een plan dat onder meer drie noodorganisaties omvatte, wiens agenten met spoed werden opgeleid om in zeer korte tijd actief te kunnen worden. Ook dienst Operatiën leidde in zeer korte tijd een groep agenten op en bereidde meteen noodvoorraden en een evacuatieplan voor die in zeer korte tijd konden worden ingezet.⁶⁴ Einthoven was bovendien, zo stelt Hijzen, van mening dat de Sovjet-Unie 'inherent strevend naar werelddominantie' was en dus niet terugdeinsde voor een invasie van het Westen.⁶⁵

Het tweede element van de Sovjet-Unie als bedreiging ligt in het repressieve en bloedige karakter van een eventuele Sovjetbezetting. Deze perceptie werd volgens Koedijk vooral gevoed door de repressieve en bloedige wijze waarop de Sovjet-Unie haar macht deed gelden in Oost-Europa. Zowel Operatiën als Inlichtingen zagen bijvoorbeeld dat in Hongarije en Tsjecho-Slowakije (1948) de macht met veel geweld en gemak werd gegrepen. Bovendien veroorzaakte de Hongaarse Revolutie (1956) een grote paniekgolf bij de dienst Inlichtingen, waarna het hoofd, baron Van Lynden, stelde dat dit precies is waar de dienst zich op aan het voorbereiden was en dat er geen reden was tot paniek.⁶⁶ Dit beeld van Koedijk is in lijn met het beeld dat Louis Einthoven, het hoofd van dienst Operatiën, van een mogelijke Sovjetbezetter schetst. Hij omschreef de 'aard van de tegenstander', in dit geval het Rode Leger dat Nederland zou bezetten, als 'absoluut meedogenloos, Slavisch en al 35 jaar doorkneed in de conspiratie.'⁶⁷ Ook uit zijn afschuw voor de Sovjet-Unie en haar meedogenloosheid in zijn autobiografie: "Een Sowjet-regering, die met haar staatsveiligheidsdienst voor niets terugdeinst, overal in de wereld een psychologische oorlog voert en in troebel water vist, is een gevaar, dat door het grote publiek ten enenmale wordt onderschat."⁶⁸ Hier is een overeenkomst met de Binnenlandse Veiligheidsdienst te zien. Hijzen laat in zijn onderzoek over de vijandbeelden binnen de BVD zien dat de BVD, net als de *stay-behind* organisaties, de Sovjet-Unie als een substantiële militaire dreiging zag.⁶⁹ Deze overeenkomst is echter niet verrassend gezien het feit dat Einthoven in deze periode de leiding had over zowel de BVD als de dienst Operatiën.

Datgene wat volgens de *stay-behind* organisaties bedreigd werd, het *referent object*, had een hoofdzakelijk ideologische kleur. We zien hier een verschil met de Nederlandse samenleving, die vooral een gevaar voor de Nederlandse vrede en vrijheid in de Sovjet-Unie zag. Volgens de organisaties werden de normen en waarden van Nederland bedreigd door de Sovjet-Unie. Met name de dienst Operatiën claimde deze te beschermen. De dienst had naast de dreiging van een bezetting immers als opzettingsmotief de bestrijding van 'de nieuwe vijandelijke ideologie, het communisme'.⁷⁰ Verschillende leden van de dienst beweerden daarnaast dat zij zich 'baseerden op de waarden zoals die in de grondwet waren vastgesteld' en deze waarden beschermden en als uitgangspunt voor hun handelen hanteerden. Hoofd van de dienst Louis Einthoven is eveneens stellig over de ideologische

⁶³ Koedijk, 'Nederland wás voorbereid op een nieuwe oorlog', 15.

⁶⁴ Engelen, *De Nederlandse stay-behind organisatie*, 13, 28, 37.

⁶⁵ Hijzen, 'The perpetual adversary', 184.

⁶⁶ Koedijk, 'De geheime dienst', 19.

⁶⁷ Engelen, *De Nederlandse stay-behind organisatie*, 40.

⁶⁸ Louis Einthoven, *Tegen de stroom in: levende vissen zwemmen tegen de stroom in, alleen de dooie drijven mee* (Apeldoorn 1974), 232-233.

⁶⁹ Hijzen, 'The perpetual adversary', 180-184.

⁷⁰ Koedijk, 'Nederland wás voorbereid op een nieuwe oorlog', 15.

dreiging en zag een ‘wereldomvattend probleem’ dat bestreden moest worden in het communisme.⁷¹ Einthoven zei bovendien over het communisme: “In het algemeen kan men zeggen dat deze vijandelijke ideologie, een constante indoctrinatie daarmee, een voortdurend subversieve activiteit op wereldschaal, op den duur een atmosfeer creëert die tot spanningen kan leiden, ja zelfs tot explosief kan blijken te zijn.”⁷² Einthoven specificeert echter niet welke elementen van deze ideologie dan zo gevaarlijk waren. Naast dienst Operatiën hadden ook de leden van dienst Inlichtingen ideologische motieven om Nederland tegen de Sovjet-Unie te beschermen. In een interview uit het NRC-Handelsblad uit 1990 met meerdere oud-leden van de *stay-behind* organisaties verklaarde een oud-stafid en agentenwerver van dienst Inlichtingen dat idealisme altijd een belangrijke eis was voor het toetreden tot de dienst. Hij omschreef de medewerkers dan ook als ‘stabiele en integere mensen die handelen uit idealisme en bereid zijn letterlijk vuile handen te krijgen.’⁷³ Dit laat het accent op het belang en de bescherming van ideologie zien die dienst Inlichtingen aanhield. Welke normen en waarden en welk ideologisch aspect dan precies bedreigd werden volgens deze diensten wordt echter niet in veel detail omschreven. Koedijk geeft wel een indicatie en noemt in zijn artikel een algemene veronderstelling die volgens hem binnen de dienst Operatiën heerste: “[...] dat een Russische bezetting nog vele malen erger zou zijn dan die van de Duitsers [...] omdat ook de weinige waarden die de Duitsers nog tamelijk onaangetast lieten, zoals het gezin en de religie, onder een Russische bezetting zouden sneuvelen. Het idee was dat de akker werkelijk volledig zou worden omgeploegd.”⁷⁴ Hieruit is op te maken dat religie en het gezin belangrijke waarden waren die de *stay-behind* organisaties bedreigd zagen door het atheïstische communisme van de Sovjet-Unie. Hier is een overeenkomst te detecteren met de Nederlandse samenleving, die eveneens vreesde voor religie.

De Nederlandse *stay-behind* organisaties waren in het verlengde hiervan beschermend over de Nederlandse bevolking. De organisaties vreesden voornamelijk voor de Nederlandse volksidentiteit en het bevolkingswelzijn in het geval van een Sovjetbezetting. Koedijk stelt zelfs dat het karakter van de dienst Operatiën draaide om de wapening van de bevolking tegen het communisme in bezettingstijd. Einthoven stelde bovendien dat deze bevordering van de geestelijke weerbaarheid vooral de ‘immunisering’ van de burgers tegen ‘het communisme in al zijn verschijningsvormen’ omvatte. De bezetting zou volgens Operatiën als doel de ‘uitputting en deportatie van de bevolking hebben’, wat hun vrees voor het welzijn en de identiteit van het Nederlandse volk onderstreept.⁷⁵ Ook voor de dienst Inlichtingen was de bescherming van het Nederland van groot belang. Zij vreesde voornamelijk voor de Nederlandse volksidentiteit. Dat blijkt uit de evacuatieplannen die dienst had opgesteld, waarin specifiek werd vermeld dat een dwarsdoorsnede van de Nederlandse bevolking geëvacueerd diende te worden, met als argument ‘om het Nederlandse volkskarakter voor uitsterven te behoeden.’⁷⁶

⁷¹ Constant Hijzen, ‘Geheim gewroet in het duister? Percepties en maatregelen ten aanzien van veiligheidsdiensten in Nederland, 1918-1989’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125:3 (2012) 332-349, aldaar 344.

⁷² Einthoven, *Tegen de stroom in*, 232.

⁷³ Nationaal Archief Den Haag, Onderzoeksarchief Frans Kluiters, inv.nr.65, Verzamelde documentatie betreffende Stay-behindorganisaties: onderwerpen: Italië (Gladio), Nederland.

⁷⁴ Koedijk, ‘Nederland wás voorbereid op een nieuwe oorlog’, 16.

⁷⁵ Engelen, *De Nederlandse stay-behind organisatie*, 40.

⁷⁶ Koedijk, ‘Nederland wás voorbereid op een nieuwe oorlog’, 16-17.

Conclusie

Al met al zijn voor de periode 1946-1962 duidelijke vijandbeelden jegens de Sovjet-Unie aan te wijzen bij zowel de Nederlandse samenleving en politiek als de *stay-behind* organisaties. Het *referent subject* was in de late jaren '40 en jaren '50 bij de Nederlandse samenleving én politiek van militaire aard. Beiden zagen een grote bedreiging in de militaire macht van de Sovjet-Unie door het militaire overwicht van het Rode Leger ten opzichte van het Nederlandse leger en de repressieve, expansionistische agressie bij de communistische machtsovernames in Oost-Europa en Korea. Bij het *referent object* is echter een verschil tussen beide te detecteren. Het Nederlandse volk zag namelijk een bedreiging voor de Nederlandse vrede en vrijheid en christelijke religie door de atheïstische, expansionistische Sovjet-Unie. De Nederlandse kabinetten van de jaren '40 en '50 vreesden op hun beurt voor de ontwrichting van de Nederlandse samenleving en economie door respectievelijk de communistische ideologie en een opzettelijke destabilisering van de Nederlandse economie door de Sovjet-Unie.

Ook de Nederlandse *stay-behind* organisaties kenden een militair *referent subject*. Deze perceptie was tweeledig, namelijk de waarschijnlijk van een bezetting van Nederland door de Sovjet-Unie en dat die bezetting een gewelddadige karakter zou hebben. Ook hier kunnen, net als bij de samenleving en politiek, de grote omvang van het Rode Leger en de communistische agressie in Oost-Europa en Korea als argumenten worden aangediend. Wel legden de *stay-behind* organisaties een groter accent op het gewelddadige, bloedige karakter die deze bezetting zou hebben. Het *referent object* had bij de organisaties een voornamelijk ideologische kleuring, waarbij ze voornamelijk vreesden voor de Nederlandse normen en waarden, zoals religie en gezin, alsmede de volksidentiteit en het bevolkingswelzijn. De Sovjet-Unie zou haar communistische ideologie over Nederland willen verspreiden, waardoor deze waarden volgens de organisaties in gevaar zouden komen. Hier zijn verschillen te zien ten opzichte van de samenleving, die voor de Nederlandse vrede en vrijheid vreesden, en de Nederlandse regeringen, die vonden dat de Nederlandse economie werd bedreigd.

In de hoofdstuk is aangeduid dat er duidelijke vijandbeelden heersten binnen de *stay-behind* organisaties. 1962 luidde echter, zoals in het eerste hoofdstuk is omschreven, een nieuwe situatie in. Dan rijst de vraag in welke mate deze veranderingen de vijandbeelden binnen de *stay-behind* organisaties hebben beïnvloed.

‘Geen kwestie meer van weken maar van jaren’

De vijandbeelden jegens de Sovjet-Unie in de periode 1962-1992

De jaren '60 luidden een ander tijdperk van de Koude Oorlog in. Na de Cubacrisis (1962) kwam namelijk een periode van détente, waarin de spanningen tussen het Oost- en Westblok verzachtten. De kans op een directe confrontatie nam af en er kwam meer toenadering tussen beide machtsblokken. Tegelijk namen de spanningen binnen het Westblok zelf toe. De relatie tussen de Verenigde Staten en West-Europa werden steeds stugger door kritiek op de Amerikaanse hegemonie en haar handelen in Vietnam. Hierdoor werd de Amerikaanse moraliteit en effectiviteit in twijfel getrokken.⁷⁷ Deze afnemende spanningen tussen Oost en West en toenemende spanningen binnen het Westblok zorgden voor een minder vijandige houding naar de Sovjet-Unie en het communisme, ook in Nederland.⁷⁸

Toch bleef een aantoonbaar anticommunisme in Nederland leven. Sterker nog, in de jaren '90, toen de Koude Oorlog voorbij was en de Sovjet-Unie uiteen viel, bleef volgens Hijzen een hardnekkige gedachte bestaan dat de val van de Sovjet-Unie een complot was om de Russische communisten vrij spel te geven in het verspreiden van hun ideologie en het importeren van wapens in West-Europa.⁷⁹ De *stay-behind* organisaties lieten eveneens hun vijandigheid jegens de Sovjet-Unie niet los. Deze vijandigheid was echter wel aan verandering onderhevig. Hoe deze veranderde vijandbeelden er precies uitzagen in de periode 1962-1992 zal in dit hoofdstuk worden behandeld. Wellicht zal opvallen dat de heropleving van de militaire spanningen tussen beide machtsblokken in de jaren '80 geen aparte rol heeft. Uit het gedane onderzoek is echter, opmerkelijk genoeg, gebleken dat deze heropleving geen aanzienlijke verandering in de vijandbeelden binnen de Nederlandse *stay-behind* organisaties teweeg heeft gebracht.

Een allesomvattend gevaar en de liberale grondbeginselen: De Nederlandse samenleving en politiek

De samenleving was vanaf 1962 niet meer op militair gebied bang voor de Sovjet-Unie, maar zag een groter gevaar in de propaganda van de Sovjet-Unie. Deze zou de Nederlandse volksidentiteit bedreigen omdat de Sovjet-Unie het communisme zou willen verspreiden. De politiek bleef wel een militair gevaar in de Sovjet-Unie zien ondanks de militaire ontspanning die zich in de jaren '60 voordeed. Zij zagen daarnaast een nieuw gevaar in de culturele dimensie, waarbij de Sovjet-Unie een zogenaamd 'cultuuroffensief' zou hebben gestart. Het bedreigde was van ideologische en economische aard, waarbij specifiek de liberale grondbeginselen en de Nederlandse normen en waarden in gevaar kwamen.

Het *referent subject* binnen de Nederlandse bevolking werd duidelijk in de periode 1946-1962. Dit kwam voornamelijk door het feit dat de Sovjet-Unie niet meer als acuut militair gevaar werd gezien door de militaire ontspanningen van de détente. Ook zorgde de overgang van conventionele naar nucleaire oorlogvoering voor meer terughoudendheid ten opzichte van militair conflict.⁸⁰ Bovendien kwam vanaf de jaren '60 een nieuwe generatie naar voren die juist zeer kritisch was op de politieke orde van Nederland en zich tegen de heersende denkbeelden ging verzetten. Dit zorgde voor een minder vijandige houding jegens het communisme en de Sovjet-Unie.⁸¹ Marinus Ruppert deed bij het onderzoek van zijn commissie naar de *stay-behind* organisaties zelfs een uitspraak die, volgens Kluiters,

⁷⁷ D.A. Hellema, 'De Breznev-jaren, 1964-1982. De apotheose van de sovjetmacht' in: Jan Hoffenaar, Jan van der Meulen en Rolf de Winter (red.), *Confrontatie en ontspanning: Maatschappij en Krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2004) 21-36, aldaar 26-30.

⁷⁸ Koedijk, 'Van 'Vrede en Vrijheid' tot 'Volk en Verdediging'', 67-69.

⁷⁹ Hijzen, 'The perpetual adversary', 166-182.

⁸⁰ Ibidem, 189-190.

⁸¹ Hellema, 'De Breznev-jaren', 29.

kenmerkend was voor de tijdsgeest van de jaren '60 en '70: "Onze tegenstander is immers materialistisch, atheïstisch én totalitair van aard. Derhalve is onze strijd tegen hem ook een totale strijd: geestelijk, zedelijk, cultureel, sociaal, economisch, politiek en militair."⁸² Toch is een specifiek vijandbeeld aan te wijzen. Hoewel er geen direct gevaar meer vanuit de Sovjet-Unie werd gevoeld bleef het Nederlandse volk wel een vijand zien in de Sovjet-Unie. Het gevaar werd ditmaal gezien in de communistische propagandavoering. Hans Blom noemt in zijn nabeschuiving over Nederland in de jaren '60 dat het volk haar vijandigheid jegens het Oostblok zeker niet los had gelaten. Het voornaamste gevaar zag het volk in een indirecte propagandavoering van de Sovjet-Unie om de Nederlandse maatschappij in aanraking te brengen met de communistische ideologie. Dit werd als een 'psychologische oorlogvoering' omschreven. Dit blijkt mede uit een enquête van het NIPO uit de jaren '60, die uitwees dat maar liefst 70% van alle Nederlanders het communistische systeem als negatief en bedreigend omschreef. Ook wijst een andere enquête van de Stichting Volk en Verdediging uit 1963, toen de détente aanving, uit dat ruim 75% van de Nederlandse bevolking de tegenstelling Oost-West nog steeds als belangrijk beschouwde. Dit laat zien dat er, ondanks de militaire ontspanning tussen beide machtsblokken die zich toen inzette, toch nog wel een enigszins sluimerend gevaar in de Sovjet-Unie werd gezien door de bevolking.⁸³

Het *referent object* hangt hier sterk mee samen en veranderde van een militaire naar een ideologische bedreiging. De samenleving zag vanaf de détente een meer indirect en ideologisch gevaar voor Nederland, in tegenstelling tot het politieke gevaar in de jaren '40 en '50. Koedijk stelt dat het anticommunisme in Nederland inhoudelijker en minder scherp werd. De Sovjet-Unie zou Nederland nu niet meer bedreigen door militaire actie, maar door sluipende propaganda. De afwezigheid van een hoogst mogelijke militaire confrontatie en de toenaderingspolitiek van Chroetsjov zorgden voor een gunstiger beeld van de Sovjet-Unie en het communisme dan voorheen. De Nederlandse bevolking was volgens Koedijk bang dat deze verzachting in het vijandbeeld de communistische propaganda succesvoller zou maken, waardoor de Nederlandse volksidentiteit in het gedrang kwam. Hierom werden initiatieven genomen om onderzoek en voorlichting naar de invloeden van het communisme te stimuleren en om een basisfilosofie voor de bestrijding van 'Het Rode Gevaar' op te stellen. Er werd een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de maatschappelijke systemen in West en Oost, waarbij de negatieve invloeden van het communistische systeem werden benadrukt. Hierbij was niet een negatief anticommunisme, maar 'een positieve aanpak en een serieuze inhoudelijke confrontatie met de tegenstander' het uitgangspunt.⁸⁴

De Nederlandse regeringen kenden vanaf de jaren '60 een militair en cultureel *referent subject*. De Nederlandse kabinetten bleven tot aan het eind van de Koude Oorlog vasthouden aan de gedachte dat de Sovjet-Unie Nederland binnen zou kunnen vallen. Dat blijkt onder meer uit de afscheidsbrief die Minister van Defensie Relus Ter Beek aan de leden van de *stay-behind* organisaties schreef bij de opheffing van beide organisaties in 1992: "gedurende de afgelopen veertig jaar was de bedreiging voor West-Europa zodanig groot, dat een vijandelijke bezetting van Nederland niet als ondenkbaar moest worden beschouwd."⁸⁵ Hellema benadrukt eveneens dat de Nederlandse kabinetten van de jaren '60 en '70 de Oost-Westverhouding als een 'veiligheidsprobleem' bleven zien en zich afzijdig en

⁸² Nationaal Archief Den Haag, Onderzoeksarchief Frans Kluiters, inv.nr. 63, Manuscript 'Stay-behind in Nederland en elders' met daarbij gemaakte aantekeningen en verbeteringen.

⁸³ J.C.H. Blom, 'Maatschappij en krijgsmacht rond 1960. Een nabeschuiving' in: B. Schoemaker en J.A.M.M. Janssen (red.), *In de schaduw van de muur: Maatschappij en Krijgsmacht rond 1960* (Den Haag 1997) 252-264, aldaar 253-254, 259, 262.

⁸⁴ Koedijk, 'Van 'Vrede en Vrijheid' tot 'Volk en Verdediging'', 67-71, 80-81.

⁸⁵ Nationaal Archief Den Haag, Onderzoeksarchief Frans Kluiters, inv.nr. 64, Verzamelde documentatie en aantekeningen betreffende Stay-behindorganisaties: Onderwerpen: Algemeen, België, Duitsland, Frankrijk.

wantrouwend opstelden naar het Oostblok.⁸⁶ Peter Volten voegt hieraan toe dat zelfs tijdens de ontwapening in de détente en de toenaderingspolitiek van Gorbatsjov eind jaren '80 de Nederlandse regeringen sceptisch bleven over de politiek intenties van de Sovjet-Unie. Zij bleven stellig van mening dat 'de Sovjets niet te vertrouwen zijn.'⁸⁷ Een verschil met de jaren '40 en '50 is dat nu ook een culturele bedreiging in de Sovjet-Unie werd gezien. Koedijk noemt in zijn artikel echter ook een culturele dreiging die de Nederlandse kabinetten in de Sovjet-Unie zagen. De détente had naast politieke en militaire ontspanning namelijk ook meer culturele uitwisseling tussen de machtsblokken tot gevolg, waardoor Nederland meer dan ooit in aanraking kwam met de Sovjetcultuur en ideologie. Dit was volgens de Nederlandse regeringen en ministeries een 'cultureel offensief van het Oostblok' en een 'geweldloze aanval', waarbij de Sovjet-Unie op psychologische, indirecte wijze de Nederlandse maatschappij trachtte te beïnvloeden.⁸⁸

Het *referent object* voor de Nederlandse politiek was economisch en ideologisch van aard. In de eerste plaats was de politiek van mening dat de grondslagen van de Nederlandse economie onder druk stonden. Hellema stelt dat de Nederlandse regeringen vooral vreesden voor de 'liberale grondbeginselen van het moderne kapitalisme' in Nederland. Over de hele wereld kwamen namelijk socialistische en communistische regimes aan de macht die door Moskou werden gesteund en anti-westers waren. Deze regimes hanteerden een door de staat gestuurde economie, een zeer communistisch systeem dat lijnrecht tegen het kapitalisme inging. Deze transitie zouden de West-Europese systemen beïnvloeden door het aan de macht komen van sociaaldemocratische en communistische partijen, die de jaren '60 en '70 op het hoogtepunt van hun naoorlogse invloed waren. Ook Nederland kreeg hiermee te maken door de aanstelling van het kabinet-Den Uyl, het, zo stelt Hellema, 'meest linkse kabinet dat Nederland ooit heeft gekend.' Deze veranderingen zouden de grondbeginselen van liberalisme en kapitalisme aantasten, waarbij de Sovjet-Unie als heimelijke ondersteuner van deze aantasting werd gezien.⁸⁹ Koedijk stelt daarnaast dat ook de Nederlandse normen en waarden in deze periode in gevaar waren volgens Nederlandse politici. De anticommunistische propaganda die de Nederlandse regeringen vanaf de jaren '60 uitvoerden was namelijk gericht op het naar voren brengen van de waarden, normen en verworvenheden van het Westen. Deze werden vervolgens vergeleken met de communistische ideologie, waaruit moest blijken dat de Sovjet-Unie en haar communisme deze waarden, normen en verworvenheden in gevaar zouden brengen. Wat precies onder deze waarden, normen en verworvenheden werd verstaan wordt in zowel de literatuur als het archiefmateriaal niet in detail omschreven. Koedijk stelt slechts dat de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens uit 1948 door sommige politici als uitgangspunt werd gebruikt.⁹⁰

⁸⁶ Hellema, *Nederland in de wereld*, 150, 241-243.

⁸⁷ Peter Volten, 'Gorbatsjovs jaren en de 'overwinning van het Westen'' in: Jan Hoffenaar, Jan van der Meulen en Rolf de Winter, *Confrontatie en ontspanning: Maatschappij en Krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2004) 247-264, aldaar 261-263.

⁸⁸ Koedijk, 'Van 'Vrede en Vrijheid' tot 'Volk en Verdediging'', 68.

⁸⁹ Hellema, 'De Breznjev-jaren', 27-28.

⁹⁰ Koedijk, 'Van 'Vrede en Vrijheid' tot 'Volk en Verdediging'', 73, 75.

Een sluimerend gevaar en de Nederlandse democratie: De stay-behind organisaties

De Nederlandse *stay-behind* organisaties bleven in de periode 1962-1992 een militaire vrees voor de Sovjet-Unie hanteren, alhoewel dit element wel een ander karakter kreeg. De mogelijke invasie van de Sovjet-Unie bleef wel de voornaamste dreiging, maar was volgens de organisaties minder acuut dan voorheen en bleef een mogelijkheid waar Nederland wel rekening mee diende te houden. Datgene wat bedreigd werd bleef de Nederlandse volksidentiteit en het bevolkingswelzijn. Wel werd een veel sterker accent gelegd op de democratische vrijheid van Nederland.

Voor de diensten Operatiën en Inlichtingen bleef het bedreigende in de Sovjet-Unie, het *referent subject*, van militaire aard na 1962. De afnemende politieke en militaire spanningen deed de gedachte dat een Sovjetinvasie mogelijk was niet verdwijnen. Dit blijkt onder meer uit het feit dat de omvang van beide diensten nauwelijks veranderde ten opzichte van de late jaren '40. Dienst Operatiën kende, net als bij de oprichting, 20 medewerkers die in de basis- en vredesorganisaties actief waren en 150 veldagenten. Dienst Inlichtingen kende enkel een kleine daling in het aantal medewerkers in de basis- en vredesorganisaties. Dit waren er 25 in plaats van de 30 medewerkers in de jaren '40. Het aantal veldagenten bleef wel hetzelfde en was eveneens 150. Het budget was vanaf de jaren '60 zelfs gestegen. De diensten hadden eind jaren '80 een gezamenlijk budget van 5,9 miljoen gulden,⁹¹ terwijl het gezamenlijk budget in 1957 nog maar 1,5 miljoen gulden omvatte, zo stelt een financieel overzicht uit een intern geschreven geschiedenis van de *stay-behind* organisaties.⁹² Deze cijfers laten zien dat de voorbereidingen voor een eventuele Sovjetinvasie niet minder belangrijk werden geacht. Tevens waren de leden van de organisaties pas bereid het bestaan van de diensten Operatiën en Inlichtingen prijs te geven toen hun beoogde vijand, de Sovjet-Unie, in razend tempo 'door zijn lemen voeten' zakte.⁹³ Daarnaast benadrukt een taakomschrijving van dienst Operatiën uit 1988 dat ook in de laatste jaren van de Koude Oorlog de politieke en militaire spanningen nog altijd aanwezig waren en dat een bezetting van Nederland door de Sovjet-Unie als centraal motief voor de werkzaamheden van de *stay-behind* organisaties gold: "In verband met de voortdurende politieke- en militaire spanningen in de wereld, moet steeds rekening worden gehouden met de mogelijkheid van een conflict tussen machtsblokken; een conflict dat kan escaleren tot een totale oorlog met als gevolg een bezetting van Nederland door een vreemde mogendheid."⁹⁴

Er is echter wel een verschil tussen dit *referent subject* en die van de periode 1946-1962 aan te wijzen. De Sovjetinvasie waar de organisaties in de jaren '40 en '50 zo bang voor waren werd namelijk niet meer als een acute dreiging gezien, maar als een mogelijkheid die altijd aanwezig was en waar rekening mee diende te worden gehouden. Beide diensten dienden dan als een 'slapend netwerk' dat geactiveerd kon worden als zich toch een verandering met betrekking tot de Sovjet-Unie voordeed. De leden van beide organisaties drukten eind jaren '80 deze minder gevaarlijke dreiging ook uit in hetzelfde NRC-interview uit het vorige hoofdstuk: "We moeten gas terug nemen nu het gevaar van een verrassingsaanval is verdwenen. Het Warschau-pact valt uiteen en de opbouw van een Sovjet-legermacht die groot genoeg is om Europa aan te vallen, is nu geen kwestie meer van weken maar van jaren."⁹⁵ De Sovjet-Unie vormde volgens de diensten nu een meer indirecte dreiging, waarbij zij vooral

⁹¹ Nationaal Archief Den Haag, Onderzoeksarchief Frans Kluiters, inv.nr. 69, Geschiedenis van de Sectie Algemene Zaken, deel II.

⁹² Nationaal Archief Den Haag, Onderzoeksarchief Frans Kluiters, inv.nr. 68, Geschiedenis van de Sectie Algemene Zaken, deel I.

⁹³ Koedijk, 'De geheime dienst', 16.

⁹⁴ Nationaal Archief Den Haag, Archief Max van der Stoep, inv.nr. 277, Stukken betreffende de politieke verantwoordelijkheid voor het functioneren en beëindigen van de Nederlandse *stay-behind* organisaties, 1992-2004.

⁹⁵ Nationaal Archief Den Haag, Onderzoeksarchief Frans Kluiters, inv.nr. 65, Verzamelde documentatie betreffende *Stay-behind*organisaties: onderwerpen: Italië (Gladio), Nederland.

een psychologische oorlog voerde met Nederland. Dit blijkt uit de uitspraak van een door Koedijk geïnterviewde oud-leidinggevende van de diensten, die zijn agenten paraat moest houden aangezien het Sovjetgevaar nog steeds aanwezig was: "Motivatie moet je net als geloof in stand houden. Vooral in de tijd van de dooi en de vreedzame coëxistentie was dat soms moeilijk. De andere kant voerde ook een psychologische oorlogvoering."⁹⁶ De *stay-behind* organisaties waren dus, net als de Nederlandse regeringen, zeer argwanend over de afgenomen spanningen en waakten nog altijd voor een invasie en bezetting. Hier is een contrast te zien met de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Hijzen stelt in zijn onderzoek dat de BVD niet meer een militair gevaar in de Sovjet-Unie zag, maar een meer indirect gevaar waarbij de Sovjet-Unie door sluipende propaganda het Westen op lange termijn trachtte te ondermijnen.⁹⁷ De Sovjet-Unie zou volgens de BVD een 'intensieve beïnvloedingscampagne' lanceren in de jaren '60 en '70, 'gericht op verschillende maatschappelijke, godsdienstige en politieke niveaus in Nederland.'⁹⁸

Het *referent object* kende wel een duidelijkere verandering ten opzichte van de periode 1946-1962 en legde nu het accent op de democratische vrijheden van Nederland. Hoewel de Nederlandse volksidentiteit en het bevolkingswelzijn nog steeds als bedreigd werd gezien door de organisaties kregen de democratische vrijheden van Nederland een hogere prioriteit. De eerder aangehaalde taakomschrijving uit 1988 noemt deze democratische vrijheid die de dienst Operatiën diende te beschermen bij een onderdrukking: "Het is dan van groot belang dat (tegen een vijandelijke onderdrukking in) bij de bevolking het verlangen naar vrijheid, eerbiediging van mensenrechten en het verlangen naar de terugkeer van de parlementaire democratie wordt warm gehouden en aangewakkerd." Ook is uit deze taakomschrijving op te maken dat het volkswelzijn als bedreigd werd gezien en eveneens moest worden beschermd: "De maatschappelijke en geestelijke weerbaarheid van de onderdrukte bevolking moest worden gestimuleerd door op kleinere schaal zeer geheime voorbereidingen te treffen."⁹⁹ Deze taakomschrijving wordt onderbouwd door het eerder aangehaalde interview uit het NRC Handelsblad in 1990. Hierin uit een oud-stafid van dienst Operatiën de in hoofdstuk 1 ook omschreven grotere nadruk op de geestelijke weerbaarheid van de bevolking vanaf de jaren '60. Hij stelt dat de dienst terughoudender was ten opzichte van het uitvoeren van sabotage dan voorheen uit zorg voor de bevolking en angst voor de gewelddadigheid van de Sovjetbezetter: "[...] het succes van sabotage acties bij een Sovjetbezetting zou waarschijnlijk niet in verhouding staan tot de represailles."¹⁰⁰ Het rapport van de commissie-Ruppert drukt, zoals in het eerste hoofdstuk al is aangegeven, deze nadruk op geestelijke weerbaarheid ook uit: "Ook voorbereidingen die kunnen leiden tot het bevorderen en in stand houden van de geestelijke weerbaarheid van de bevolking acht de commissie reeds in vreedstijd van groot belang. De commissie drukte in zijn rapport zelfs uit dat de *stay-behind* organisaties expliciet voor het Nederlandse volk vochten: "[...] te rapporteren of naar het oordeel der commissie het gewenst zal zijn bij een eventuele bezetting van Nederland ten behoeve van het Nederlandse volk en ten behoeve van de algemene oorlogvoering over een onder de Nederlandse regering ressorterende organisatie te beschikken [...]."¹⁰¹

⁹⁶ Koedijk, 'De geheime dienst', 19.

⁹⁷ Hijzen, 'The perpetual adversary', 189-192.

⁹⁸ Hijzen, *Vijandbeelden*, 280.

⁹⁹ Nationaal Archief Den Haag, Archief Max van der Stoep, inv.nr. 277, Stukken betreffende de politieke verantwoordelijkheid voor het functioneren en beëindigen van de Nederlandse stay behind-organisaties, 1992-2004.

¹⁰⁰ Nationaal Archief Den Haag, Onderzoeksarchief Frans Kluiters, inv.nr 65, Verzamelde documentatie betreffende Stay-behindorganisaties: onderwerpen: Italië (Gladio), Nederland.

¹⁰¹ Nationaal Archief Den Haag, Archief Kabinet Minister-President, inv.nr. 12397, Instellingsbesluit, met bijlagen, en eindrapport van de Commissie 'O en I' (Commissie-Ruppert), 1964-1965.

Conclusie

Al met al zijn de vijandbeelden van zowel de Nederlandse samenleving en politiek als de *stay-behind* organisaties zowel aan continuïteit als verandering onderhevig geweest. De samenleving liet haar angst voor een Sovjetinvasie los gezien de onwaarschijnlijkheid van een militaire confrontatie, maar zag ditmaal een meer indirect gevaar in de propaganda van de Sovjet-Unie, die op sluimerende wijze de Nederlandse volksidentiteit trachtte te beïnvloeden. De Nederlandse kabinetten bleven wel vasthouden aan de mogelijkheid van een Sovjetinvasie en waren sceptisch over de ontspanningen die in de jaren '60 intraden. Een verschil met de jaren '40 en '50 is hier wel dat nu ook een culturele bedreiging in de Sovjet-Unie werd gezien aangezien de *détente* meer culturele uitwisseling tussen Oost en West tot stand bracht, wat als een indirecte aanval en beïnvloedingspoging door de Sovjet-Unie werd gezien. Datgene wat bedreigd werd waren volgens de Nederlandse regeringen de liberale grondbeginselen van de Nederlandse economie en de Nederlandse normen en waarden. De normen en waarden worden helaas niet duidelijk gespecificeerd. Enkel de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens werd door sommige media als uitgangspunt gehanteerd.

De Nederlandse *stay-behind* organisaties laten enkele veranderingen in hun vijandbeelden zien ten opzichte van voorgaande periode. De mogelijkheid van een Sovjetinvasie bleef het voornaamste element van het *referent subject*. Een groot verschil hierbij is wel dat deze invasie minder waarschijnlijk was en dat het meer als een mogelijkheid werd gezien. Hier is een duidelijk verschil met de samenleving en een duidelijke overeenkomst met de politiek te zien. De Nederlandse normen en waarden en de Nederlandse volksidentiteit en het bevolkingswelzijn bleven centraal in het *referent object*. Toch kende het *referent object* een aanzienlijke verandering. Vanaf 1962 legden de organisaties namelijk een groter accent op de democratie en democratische vrijheden als datgene wat bedreigd werd door de Sovjet-Unie dan voorheen. Dit blijkt onder meer uit de nieuwe taakomschrijvingen van de organisaties en conclusies die de commissie-Ruppert na haar onderzoek heeft getrokken. Hier zijn duidelijkere verschillen met de samenleving en politiek te zien, die beschermend waren over respectievelijk de Nederlandse volksidentiteit en de liberale grondbeginselen en normen en waarden.

Conclusie

Dat het communisme en de Sovjet-Unie als de grote vijanden van het Westblok werden gezien tijdens de Koude Oorlog staat buiten kijf. Al tijdens de Tweede Wereldoorlog werden communisten als buitenstaanders gezien, ondanks dat de Sovjet-Unie een bondgenoot was in de strijd tegen nazi-Duitsland. Deze visie werd na de Tweede Wereldoorlog versterkt en de vrees voor het communisme en de Sovjet-Unie was alom aanwezig bij zowel de Nederlandse samenleving als de politiek. Een uitgelezen voorbeeld van anticommunisme en vijandigheid jegens de Sovjet-Unie zijn de Nederlandse *stay-behind* operaties, die Nederland dienden voor te bereiden op een eventuele invasie en bezetting van de Sovjet-Unie. Dat deze organisaties de Sovjet-Unie als vijand beschouwden is, gezien deze opdracht, daarom onbetwistbaar. Waarom deze organisaties de Sovjet-Unie als vijand beschouwden is echter een geheel andere vraag. Door de Koude Oorlog in twee perioden te verdelen (1946-1962 en 1962-1992) zijn de gehanteerde vijandbeelden, aan de hand van de *securitization theory* van Thierry Balzacq, duidelijk in kaart gebracht en is de mate van continuïteit en verandering beoordeeld. Daarnaast werden deze vijandbeelden vergeleken met de vijandbeelden die in de Nederlandse politiek en samenleving heersten om overeenkomsten en verschillen te ontdekken. De volgende onderzoeksvraag heeft hierbij als leidraad gediend:

Welke ontwikkeling is te zien in de vijandbeelden ten opzichte van de Sovjet-Unie die de leden van de Nederlandse stay-behind organisaties (1946-1992) hanteerden en hoe verhielden deze vijandbeelden zich tot de vijandbeelden die de Nederlandse samenleving en politiek hanteerden?

De eerste periode, 1946 tot 1962, wordt gekenmerkt door een sterke militaire bedreiging die de *stay-behind* organisaties in de Sovjet-Unie zagen. Deze bedreiging bestond uit twee elementen, namelijk de hoge waarschijnlijkheid van een acute invasie en bezetting door de Sovjet-Unie en het gewelddadige karakter die een bezetting zou hebben. Deze perceptie werd voornamelijk gevoed door de gewelddadige wijze waarop de communistische regimes zich in Oost-Europa vestigden en de mening dat de Sovjet-Unie met haar communisme streefde naar werelddominantie. Deze militaire dreiging vanuit de Sovjet-Unie werd eveneens gevoeld door de Nederlandse bevolking en de heersende kabinetten. Zowel bevolking als regering leidden deze dreiging af uit de kwantitatieve superioriteit van het Rode Leger ten opzichte van het Nederlandse leger en de communistische agressie in Oost-Europa. De Nederlandse politici voelden eveneens deze bedreiging aangezien het Nederlandse leger in Nederlands-Indië gevestigd was en dus niet een invasie van de Sovjet-Unie het hoofd zou kunnen bieden mocht het nodig zijn.

De Nederlandse *stay-behind* organisaties vreesden vooral dat de Nederlandse normen en waarden, de volksidentiteit en het bevolkingswelzijn in gevaar zouden komen als de Sovjet-Unie macht zou uitoefenen op Nederland. De normen en waarden, zoals gezin en religie, en de Nederlandse volksidentiteit zouden dan door de opgelegde communistische ideologie worden bedreigd. Daarnaast zou een gewelddadige bezetting het bevolkingswelzijn in het gedrang brengen. Hier is een verschil bij de samenleving en politiek te zien. De samenleving zag volgens een enquête van het NIPO de Sovjet-Unie hoofdzakelijk als bedreiging voor de Nederlandse vrijheid en vrede. Ook vreesde de samenleving, net als de organisaties, dat religie in gevaar zou komen door de atheïstische Sovjet-Unie. In de politiek vreesde men voor de Nederlandse economie en was men van mening dat de Sovjet-Unie deze zou destabiliseren. Een overeenkomst tussen de politiek en de *stay-behind* organisaties is de bezorgdheid vanuit de politiek voor de volksidentiteit, die door de communistische ideologie ondermijnd zou worden.

De vijandbeelden die in de periode 1962-1992 leidend waren kenden zowel continuïteit als verandering ten opzichte van de periode 1946-1962. Wat bijvoorbeeld nauwelijks was veranderd was de militaire dreiging en mogelijke bezetting die de *stay-behind* organisaties in de Sovjet-Unie zagen.

Nochtans komt dit vijandbeeld niet geheel overeen met het vijandbeeld van voor 1962. Een Sovjetbezetting werd namelijk niet meer als acuut en hoogstwaarschijnlijk gezien, maar als een sluimerend gevaar. Hier is een overeenkomst te zien met de Nederlandse kabinetten, die sceptisch waren over de détente en ook nooit een confrontatie en invasie hebben uitgesloten. Zij zagen naast deze militaire dreiging nog een culturele dreiging die voortkwam uit de toegenomen culturele uitwisseling tussen het Oost- en Westblok door de détente. Hier zag de regering een 'cultureel offensief' van de Sovjet-Unie uit voortkomen. De samenleving zag daarentegen een minder grote dreiging in de Sovjet-Unie en werd sterker beïnvloed door de détente. Zij liet de militaire dreiging vanuit de Sovjet-Unie grotendeels los. Dit maakte plaats voor een meer indirect en psychologisch gevaar in ideologische propaganda van de Sovjet-Unie.

Waar de *stay-behind* organisaties beschermend over waren kende een grotere mate van verandering. De nadruk op normen en waarden en volksidentiteit maakte namelijk plaats voor een sterker accent op de bescherming van de democratische vrijheden van Nederland. Ook stond het bevolkingswelzijn nog hoog op de agenda bij de organisaties gezien de geïntensiverde nadruk op de bevordering van de geestelijke weerbaarheid van de bevolking. Hier zijn eveneens sterke verschillen met samenleving en politiek te zien. De samenleving vreesde, in het verlengde van het propagandagevaar, voor de volksidentiteit, die beïnvloed zou worden door de communistische propaganda. De Nederlandse kabinetten vreesden voor de liberale grondbeginselen van de Nederlandse economie en de westerse normen en waarden die in Nederland leefden.

Door deze vijandbeelden in kaart te hebben gebracht zijn zeker een aantal waardevolle toevoegingen gedaan aan de historiografie. Allereerst is duidelijkheid verschaft in de motieven van de *stay-behind* organisaties, een zeer specifieke en unieke casus, om de Sovjet-Unie te bestrijden. Dit geeft op haar beurt weer aanvullende implicaties over het anticommunisme binnen de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten en het Nederlandse anticommunisme in het algemeen. Een dergelijk onderzoek geeft met name nieuwe inzichten in het anticommunisme binnen de Nederlandse politiek en haar vijandbeelden jegens de Sovjet-Unie. De *stay-behind* organisaties werden de gehele Koude Oorlog immers gesteund en gedoogd door de Nederlandse kabinetten. Uit dit onderzoek is gebleken dat er bij de Nederlandse regeringsleiders, ondanks de détente, wel degelijk een aantoonbare angst voor een confrontatie met en bezetting door de Sovjet-Unie bestond. Zelfs vanaf de jaren '60, toen de militaire spanningen tussen het Oost- en Westblok afnamen, bleef de steun voor de organisaties vanuit de Nederlandse kabinetten bestaan.

Ook is het belangrijk om de uiterst beperkte behandeling van de *stay-behind* organisaties binnen de historiografie over het Nederlands anticommunisme en de inlichtingen- en veiligheidsdiensten te noemen. Veel werken gaan in op het meer algemene anticommunisme van de Nederlandse politiek en bevolking, of behandelen enkel de inlichtingen- en veiligheidsdiensten in het algemeen zonder sterke nuancerings daarin te maken. Door deze specifieke, genuanceerde casus te onderzoeken is deze tekortkoming het hoofd geboden. Bovendien heeft de analyserende en verdiepende aard van dit onderzoek, naar het voorbeeld van de *New Cold War History*-stroming, bijgedragen aan de historiografie die in de inleiding beschreven is. De literatuur die de *stay-behind* organisaties wel intensief behandelde doet dat namelijk op zeer uiteenzettende en oppervlakkige wijze, waarin geen sterke analyserende en verdiepende benadering wordt gehanteerd. Door een grondige analyse van de vijandbeelden die binnen de organisaties heersten is een waardevol antwoord gegeven aan deze serieuze tekortkoming in de historiografie.

Er zijn bovendien serieuze contrasten gedetecteerd met andere onderzoeken. Duco Hellema beweert bijvoorbeeld dat de vijandigheid jegens de Sovjet-Unie bij de Nederlandse maatschappij en politiek maar gering aanwezig was, terwijl dit onderzoek duidelijk aantoont dat die vijandigheid juist substantieel aanwezig was. Ook zijn interessante overeenkomsten en verschillen met de onderzoeken

van Constant Hijzen aan het licht gekomen, die in zijn werken de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten in het algemeen behandelt. Hijzen beweert dat deze het gevaar in de Sovjet-Unie vanaf 1962 niet meer op militair, maar op ideologisch vlak zagen. De *stay-behind* organisaties bleven echter vasthouden aan de militaire dreiging die de Sovjet-Unie volgens hen bleef hebben, wat een interessant contrast met de bevindingen van Hijzen geeft. Wel zijn parallellen te zien met datgene waar zowel de inlichtingen- en veiligheidsdiensten als de *stay-behind* organisaties beschermend over waren, namelijk de Nederlandse volksidentiteit die bedreigd zou worden door de communistische ideologie.

Zoals gezegd zijn de Nederlandse *stay-behind* organisaties sterk ondervertegenwoordigd in de bestaande historiografie. Hierom zal meer onderzoek naar deze organisaties zonder twijfel van toevoeging zijn. Daarbij zal verder moeten worden gegaan dan enkel een institutionele, beschrijvende studie gezien het feit dat de *stay-behind* organisaties enkel nog op deze wijze zijn onderzocht. Een voorbeeld van een nuttige studie zou een onderzoek naar de invloed die de Nederlandse publieke opinie of de Nederlandse regering hadden op de doel- en taakstellingen van de *stay-behind* organisaties zijn. Een vergelijkende studie over de *stay-behind* organisaties van verschillende West-Europese landen is eveneens interessant. Hoewel Daniele Ganser dit in zijn boek al doet gaat hij niet verder dan een institutioneel overzicht van deze organisaties en maakte hij nauwelijks vergelijkende opmerkingen. Hier valt zeker nog nieuw terrein te winnen. Er zou bijvoorbeeld een vergelijkende studie kunnen verschijnen over de West-Europese *stay-behind* organisaties op gebied van de mate van anticommunisme, de handelingsvrijheid of hun verhouding tot de NAVO of de Britse en Amerikaanse veiligheidsdiensten.

Bibliografie

Secundair bronmateriaal

- Allin, Dana, *Cold War Illusions: America, Europa and Soviet Power, 1969-1989* (New York 1995).
- Balzacq, Thierry, 'The 'Essence' of securitization: Theory, ideal type, and a sociological science of security', *International relations* 29:1 (2015) 103-113.
- Blom, J.C.H., 'Maatschappij en krijgsmacht rond 1960. Een nabeschouwing' in: B. Schoenmaker en J.A.M.M. Janssen (red.), *In de schaduw van de muur: Maatschappij en Krijgsmacht rond 1960* (Den Haag 1997) 252-264.
- De Graaff, Bob en Cees Wiebes (red.), *Hun crisis was de onze niet: internationale crises en binnenlandse veiligheid 1945-1960* (Den Haag 1994).
- De Graaff, Bob en Cees Wiebes, *Villa Maarheeze: De geschiedenis van de inlichtingendienst buitenland* (Den Haag 1998).
- De Graaf, Beatrice, 'De historisering van veiligheid: Introductie', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125:3 (2012) 305-313.
- De Graaf, B., E.R. Muller en J.A. van Reijn (red.), *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Alphen aan de Rijn 2010).
- Engelen, Dick, *De Nederlandse stay-behind organisatie in de Koude Oorlog (1945-2002). Een institutioneel onderzoek (PIVOT-rapport)* (Den Haag 2005).
- Eindhoven, Louis, *Tegen de stroom in: levende vissen zwemmen tegen de stroom in, alleen de dooie drijven mee* (Apeldoorn 1974).
- Engelen, Dick, *Frontdienst: De BVD in de Koude Oorlog* (Den Haag 2007).
- Engelen, Dick, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* (Den Haag 1995).
- Föllmer, Moritz, 'Surveillance reports' in: Miriam Dobson en Benjamin Ziemann eds., *Reading Primary Sources: The interpretation of texts from nineteenth- and twentieth-century history* (New York 2009) 74-89.
- Ganser, Daniele, *NATO's secret armies: Operation Gladio and Terrorism in Western Europe* (Londen-New York 2005).
- Hellema, Duco, Mathieu Segers en Jan Rood (red.), *Bezinning op het buitenland. Het Nederlands buitenlands beleid in een onzekere wereld* (Den Haag 2011).
- Hellema, Duco, *Nederland in de wereld: De buitenlandse politiek van Nederland* (Antwerpen 2014).
- Hellema, Duco, 'The Relevance and Irrelevance of Dutch Anti-Communism: The Netherlands and the Hungarian Revolution, 1956-57', *Journal of Contemporary History* 30:1 (1995) 169-187.
- Hellema, D.A., 'De Breznev-jaren, 1964-1982. De apotheose van de sovjetmacht' in: Jan Hoffenaar, Jan van de Meulen en Rolf de Winter (red.), *Confrontatie en ontspanning: Maatschappij en Krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2004) 21-36.

- Hijzen, Constant, 'Geheim gewroet in het duister? Percepties en maatregelen ten aanzien van veiligheidsdiensten in Nederland, 1918-1989', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125:3 (2012) 332-349.
- Hijzen, Constant, 'The Perpetual Adversary: How Dutch Security Services Perceived Communism (1918-1989)', *Historical Social Research* 38:1 (2013) 166-199.
- Hijzen, Constant, *Vijandbeelden: De veiligheidsdiensten en de democratie, 1912-1992* (Amsterdam 2016).
- Hoffenaar, Jan, Jan van der Meulen en Rolf de Winter, 'Woord vooraf' in: Jan Hoffenaar, Jan van der Meulen en Rolf de Winter (red.), *Confrontatie en ontspanning: Maatschappij en Krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2004) 7-10.
- Hoffenaar, J., 'Hannibal ante portas'. De Russische militaire dreiging en de opbouw van de Nederlandse krijgsmacht' in: J. Hoffenaar en G. Teitler (red.), *De Koude Oorlog: Maatschappij en Krijgsmacht in de jaren '50* (Den Haag 1992) 54-69.
- Kersten, A.E., 'De Koude Oorlog' in: J. Hoffenaar en G. Teitler (red.), *De Koude Oorlog: Maatschappij en Krijgsmacht in de jaren '50* (Den Haag 1992) 13-23.
- Kluiters, F.A.C., *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Den Haag 1993).
- Koedijk, Paul, 'De geheime dienst: Gladio in Nederland', *Vrij Nederland* (25 januari 1992) 16-20.
- Koedijk, Paul, 'Nederland wás voorbereid op een nieuwe oorlog', *Vrij Nederland* (11 juni 1992) 10-17.
- Koedijk, P.C.M., 'Van 'Vrede en Vrijheid' tot 'Volk en Verdediging': veranderingen in anticommunistische psychologische oorlogvoering in Nederland, 1950-1962' in: B. Schoenmaker en J.A.M.M. Janssen (red.), *In de schaduw van de muur: Maatschappij en Krijgsmacht rond 1960* (Den Haag 1997) 57-81.
- Koedijk, P., J. Linssen en D. Engelen (red.), *Verspieters voor het vaderland: Nederlandse spionage voor, tijdens en na de Koude Oorlog* (Den Haag 1996).
- Pekelder, J., 'Na het strijken van de Sovjet-vlag: Geschiedschrijving over de Koude Oorlog sinds 1989/1990', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 114:2 (2001) 227-249.
- Scott-Smith, Giles, *Western Anticommunism and the Interdoc Network* (New York 2012).
- Van Dongen, Luc, Stéphanie Roulin en Giles Scott-Smith, *Transnational anticommunism and the Cold War: agents, activities and networks* (New York 2014).
- Van Houwelingen, J., 'Woord vooraf' in: B. Schoenmaker en J.A.M.M. Jansen (red.), *In de schaduw van de muur: Maatschappij en Krijgsmacht rond 1960* (Den Haag 1997) 7-9.
- Volten, Peter, 'Gorbatsjovs jaren en de 'overwinning van het Westen'' in: Jan Hoffenaar, Jan van der Meulen en Rolf de Winter, *Confrontatie en ontspanning: Maatschappij en Krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989* (Den Haag 2004) 247-264.
- Westad, Odd Arne, 'The Cold War and the international history of the twentieth century' in: Melvyn P. Leffler en Odd Arne Westad eds., *The Cambridge History of the Cold War Vol. 1: Origins* (Cambridge 2010) 1-19.
- Young, John, *Cold War Europa: A Political History* (Londen 1991).

Primair bronmateriaal

Nationaal Archief Den Haag, Onderzoeksarchief Frans Kluiters, inv.nr. 63, Manuscript 'Stay-behind in Nederland en elders' met daarbij gemaakte aantekeningen en verbeteringen.

Nationaal Archief Den Haag, Onderzoeksarchief Frans Kluiters, inv.nr. 64, Verzamelde documentatie en aantekeningen betreffende Stay-behindorganisaties: Onderwerpen: Algemeen, België, Duitsland, Frankrijk.

Nationaal Archief Den Haag, Onderzoeksarchief Frans Kluiters, inv.nr. 65, Verzamelde documentatie betreffende Stay-behindorganisaties: Onderwerpen: Italië (Gladio), Nederland.

Nationaal Archief Den Haag, Onderzoeksarchief Frans Kluiters, inv.nr. 68, Geschiedenis van de Sectie Algemene Zaken, deel I.

Nationaal Archief Den Haag, Onderzoeksarchief Frans Kluiters, inv.nr. 69, Geschiedenis van de Sectie Algemene Zaken, deel II.

Nationaal Archief Den Haag, Onderzoeksarchief Frans Kluiters, inv.nr. 106, Manuscript (concept-)artikelen van F.A.C. Kluiters.

Nationaal Archief Den Haag, Archief Max van der Stoel, inv.nr. 277, Stukken betreffende de politieke verantwoordelijkheid voor het functioneren en beëindigen van de Nederlandse stay-behind organisaties, 1992-2004.

Nationaal Archief Den Haag, Archief Kabinet Minister-President, inv.nr. 12397, Instellingsbesluit, met bijlagen, en eindrapport van de Commissie 'O en I' (Commissie-Ruppert), 1964-1965.

Nationaal Archief Den Haag, Archief Kabinet Minister-President, inv.nr. 12431, Instructies voor de hoofden van de diensten 'O' en 'I', 1951 en 1963; afschriften met geleidecorrespondentie, 1964.

Voorbladillustraties

Afbeelding boven: 'Logo O&I'

Bron: <https://www.cryptomuseum.com/spy/gladio/nl/index.htm>

Afbeelding links onder: 'Portret Jan Marginus Somer'

Bron: <https://sites.google.com/site/ncfwhistleblowers/de-geheime-oorlog-in-nederland-nato-s-secret-armies?tmpl=%2Fsystem%2Fapp%2Ftemplates%2Fprint%2F&showPrintDialog=1>

Afbeelding rechts onder: 'Portret Henk Veeneklaas'

Bron: <https://www.cryptomuseum.com/people/veeneklaas/index.htm>